

DUCHESNE I LA CRÍTICA BÍBLICA EN TEMPS DEL MODERNISME

Frederic RAURELL

I. ASPECTES GENERALS

Una breu fitxa biogràfica de Louis-Marie Olivier Duchesne ofereix, tanmateix, algunes dades prou significatives.¹ Neix a Saint Servan (Ille-et-Vilaine) el 13 de setembre de 1843 i mor a Roma el 21 d'abril de 1922. En 1860 obté, com a laic, el batxillerat en lletres (després d'haver obtingut prèviament el batxillerat en ciències, però ell no se sentia atret pel terreny científic) i tot seguit entra en el seminari major de la diòcesi de Saint Briec, on el bisbe, J. David, l'envia en 1864 a seguir els cursos de teologia del Collegio Romano, de Roma, ha-

1. Em serveixo, en primer lloc, del ric article, encara substancialment vàlid, d'H. LECLERCQ, «Historiens du christianisme, XXXVII: Mgr Duchesne», en *Dictionnaire d'Archéologie Chrétienne et de Liturgie* VI (1925) 2680-2735. Informació breu i fragmentada, però interessant, es troba en É. POULAT, *Intégrisme et catholicisme intégrale. Un réseau secret international antimoderniste: La «Sapinière» (1909-1921)*, Paris 1969, principalment a les pp. 601-602. Repetides referències a la persona i a l'activitat de Duchesne durant la crisi modernista es poden llegir en F. RAURELL, *L'Antimodernisme i el cardenal Vives i Tutó*, Barcelona 2000, pp. 344-346. A partir dels amples camins fressats pacientment i intel·ligentment per É. Poulat, altres historiadors s'han deixat interpel·lar pel modernisme i pels seus més destacats personatges, com ara Duchesne, modernista moderat. Molts d'aquests historiadors relleixen certes problemàtiques gràcies també a la publicació de documents fins ara inèdits. En donen un testimoni prou significatiu els 228 títols reportats per Poulat com a complement de la novena edició de la seva obra: *Histoire, dogme et critique dans la crise moderniste*, Paris 1999, pp. LXXIX-739. S'hi pot afegir la monografia d'O. WEISS, *Der Modernismus in Deutschland. Ein Beitrag zur Theologiegeschichte*, Regensburg 1995. També ofereix elements nous P. COLIN, *L'audace et le soupçon. La crise moderniste dans le catholicisme français (1894-1914)*, Paris 1997. Aquesta obra troba un bon complement amb l'estudi d'É. FOUILLOUX, *Une Église en quête de liberté. La pensée catholique française entre modernisme et Vatican II (1914-1962)*, Paris 1998.

bitant en la procura de Sant Sulpici, al costat de l'església de Santa Brígida, en l'esplèndida plaça del Palazzo Farnese, actual seu de l'ambaixada de França prop del Quirinal. És aquí on se li desenvolupà el seu agut interès per la història de l'arqueologia cristiana en fer amistat amb G. B. de Rossi, i també en conèixer Maurice d'Hulst, més tard rector de l'Institut Catòlic de París, que li desvetlla l'interès per la història del cristianisme primitiu. En 1867 és ordenat sacerdot. En els anys 1874-1875 comença, de bell nou a Roma, la seva especialització en història de l'Església.

Interessat des de la primeria pels temps antics de l'Església romana, es lliurà, probablement seguint els consells de De Rossi, a l'estudi aprofundit del *Liber Pontificalis*, font essencial d'aquesta Església, com es veu pels 110 manuscrits amb què compta el catàleg establert per al seu *Étude sur le «Liber Pontificalis»*, París 1877. El text fou presentat amb aquest títol a la facultat de lletres de la Sorbona per a obtenir el doctorat en lletres. La defensa d'aquesta tesi representà un triomf.²

Però ja des d'aleshores, com al llarg de tota la seva vida, començà a sofrir els atacs de l'ala dretana del clergat francès, primer, i italià, després. A penes apareguda la seva tesi en 1877, ja fou denunciada a la congregació de l'Índex pel bisbe M. Freppel i pel capellà J. Darras, autor d'una gens interessant *Histoire de l'Église* (París 1862), però que durant molts anys fruï d'una gran reputació, ben poc fonamentada i ben poc merescuda. Duchesne recíx salvar-se de la condemna gràcies a la decidida i lúcida intervenció de De Rossi.³

En 1895, A. Geffroy deixava la direcció de l'«École Française de Rome». Els ambients francesos acadèmics de París i de Roma presentaren el nom de Duchesne a Raymond Poincaré,⁴ i obtingué el *placet* del govern francès.

2. Aquesta obra, però, no fou editada d'una manera completa fins molts anys després: *Liber Pontificalis, texte, introduction et commentaire* par l'abbé L. M. O. DUCHESNE, I-III, París 1955-1957. En el mateix 1877, Duchesne presentava com a tesi llatina complementària un estudi sobre un apòlogista del segle III, Macari Magnet: *De Macario Magne*, París 1877. Aquestes dues obres foren la pedra angular dels seus treballs posteriors sobre la història de l'Església. En aquestes dues obres Duchesne es troba davant el problema de la lectura dels textos bíblics, però no hi para gaire esment.

3. Cf. F. CABROL, «Mgr. L. Duchesne: son oeuvre historique», *Journal of Theological Studies* 24 (1922-1923) 253-281. Però H. Leclercq afirma que els adversaris i enemics l'ataquen no solament per motius ideològics, sinó també pel seu temperament: «L'ironie et les plaisanteries de Duchesne li ont valu cette disgrâce. Mais, cette ironie et ces plaisanteries savoureuses et féroces ne nous révèlent pas seulement la méthode historique de Duchesne, elles ne conservent pas seulement le premier jet de dissertations qui deviendront des livres, elles expliquent la cause de certaines inimitiés, surtout ecclésiastiques, qui n'ont jamais désarmé contre l'abbé Duchesne parce que sa plume avait donné de coups mortels» (LECLERCQ, «Historiens», col. 2722).

4. Raymond Poincaré (1860-1934), líder dels republicans progressistes; tres cops cap de govern; president de la República (1913-1920). Gran patriota a l'estil típicament francès: «La grandeur de la France» retorna sovint en els seus discursos i en la seva obra més coneguda: *Au service de la France*, I-X, París 1926-1932, i en la seva *Histoire politique*, París 1933. Com a membre

El futur li havia de reservar disgustos. Sota un nou pontífex, Pius X, els seus adversaris, al costat de les enemistats personals nascudes a causa de la seva aguda i permanent ironia, trobaren un camí més desbrossat. Aprofitant-se de la crisi modernista, els adversaris es feien sentir millor en les altes esferes de la jerarquia eclesiàstica de França i de la Cúria Romana.⁵ Malgrat que els tres volums de la seva *Histoire ancienne de l'Église*, I-III, Paris 1906-1910, havien rebut l'aprovació en un primer moment de la Cúria Romana, l'obra fou posada a l'Índex el 22 de gener de 1912, suscitant perplexitat, fins i tot en el mateix Duchesne.⁶

La història de l'Església antiga és el terreny que, des de la primèria, Duchesne havia decidit de netejar de les males herbes i de destacar-ne el valor. Hi lliurà tota la seva vida, des del seu primer llibre (la seva tesi de doctorat, consagrada a l'estudi del *Liber Pontificalis*, 1875), fins a les darreres línies que escrigué en 1922 (morí a Roma el 21 d'abril de 1922). De fet, en l'encapçalament del seu curs autogràfic de 1880, Duchesne fa constar aquesta seva passió.⁷

El primer testimoni d'aquesta seva passió fou, com ja hem fet observar, el *Liber Pontificalis*, valuós recull de les vides dels papes, des de sant Pere fins a Martí V (1368-1431: elegit papa pel concili de Costança per a posar fi al

de l'«Académie Française» coneixia el nom de Duchesne, i, per tant, trobà encertada la proposta. Al llarg de quasi trenta anys aquest savi investigador s'identificà amb aquesta gran institució. En tot moment Duchesne palesà el seu abrandat patriotisme a la Poincaré. Cf. AA.VV., *L'histoire et l'oeuvre de l'École Française de Rome*, Paris 1932, especialment pp. 12-23.

5. Cf. RAURELL, *L'Antimodernisme*, 7, 9, 11. El clima d'animositat i d'intriga que es manifestaren arran de la publicació de la *Histoire ancienne de l'Église* (malgrat haver rebut l'imprimatur del mestre del Sacro Palazzo, Alberto Lepidi, O.P.) mogueren la Congregació Consistorial, presidida per l'omnipotent, autoritari i ignorant conservador, el cardenal Gaetano de Lai, a enviar una circular, datada el dia 1 de setembre de 1911, i signada per De Lai mateix, prohibint formalment la lectura de l'obra en els seminaris d'Itàlia. Apressats, segons el costum del seu país (menys, però, que Espanya), d'avançar-se a les consignes romanes, bona part dels bisbes francesos formularen la mateixa interdicció.

6. Tanmateix, ben aviat, el 5 de febrer del mateix any 1912, Duchesne *laudabiliter se subiecit*: «Fidèle enfant de l'Église —escrivia al secretari de la Congregació Consistorial cardenal De Lai—, je dois me soumettre à ses décisions. Je viens donc déclarer à Votre Éminence que je m'incline respectueusement devant le décret relatif à mon livre» (LECLERCQ, «Historiens», col. 2695). El volum IV de la *Histoire ancienne de l'Église* fou aturat; només aparegué, i encara inacabat, després de la mort de l'autor i sota un altre títol: *L'Église au VIe siècle*, éd. H. Quentin, Paris 1925. Però l'essencial de les recerques i del pensament de Duchesne restava i resta. Ara bé, el cert és que el conflicte de consciència, desencadenat en un historiador i en un creient igualment escrupolós, fou dolorós per a Duchesne. L'historiador restà en les seves posicions, el cristià se sotmeté; l'home sofrí profundament.

7. Cf. LECLERCQ, «Historiens», col. 2693: «Mon plus vif désir serait de transformer en un véritable livre cette ébauche d'une étude sur les origines chrétiennes, et même d'en faire le premier volume d'une histoire ancienne du christianisme.» És el que precisament portà a terme vint-i-sis anys més tard. L'ensenyament sota diferents formes i obres, aparegué sempre estretament lligat a la seva vida. El seu exemple d'estudis encoratjava el treball dels altres i la seva autoritat evitava efectes massa negatius de certes derrotes. Professors, historiadors d'art, bibliotecaris, etc., reconeixeren deure-li alguna cosa.

cisma d'Occident. Traslladà la residència dels papes d'Avinyó a Roma en 1420). Aquesta obra no havia estat estudiada seriosament abans de Duchesne. El primer treball de l'estudiós fou el d'intentar fixar la data de la primera edició del *Liber Pontificalis*: primer quart del segle VI; i detectar les fonts en les quals havia pouat el seu redactor.⁸ Després es lliurà a l'estudi i classificació de manuscrits (uns centcinquanta-tres en total) amb vista a una edició crítica completa.

En 1886 apareixia el primer volum del *Liber Pontificalis, texte, introduction et commentaire*, edició ben rebuda i admirada per la majoria dels entesos; el segon volum no aparegué fins a 1892, a causa també de les creixents ocupacions de Duchesne.⁹ El *Liber Pontificalis*, doncs, i la ja esmentada *Histoire ancienne de l'Église*, que sempre havia somniat,¹⁰ formen, si es vol, la part més coneguda d'una imponent sèrie de publicacions, entre les quals mereixen ser esmentades: *Les premiers temps de l'État pontifical, du VIIIe au XIe, et leur vie*, Paris 1898; «*Liber censuum*» de *l'Église romaine*, Paris 1905, repertori de propietats pontifícies i la redistribució dels profits percebuts per l'Església de les seves terres.

Pocs anys abans havia publicat dues altres obres: *Les origines du culte chrétien. Étude sur la liturgie avant Charlemagne*, Paris 1889, introducció, tot fent recurs a les fonts, i a una incipient renovació litúrgica del nostre temps,¹¹ el *Martyrologium hieronymianum*, Roma 1894, una publicació començada per

8. Aquesta part del seu treball queda detalladament explicada en «Étude sur le "Liber pontificalis"», *Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome* 1 (1877) 219-236, un treball que fou seguit amb atenció pels especialistes.

9. Tanmateix, els alemanys volien tenir «llur pròpia edició del text», no volien ser menys que els francesos en els *Monumenta Germaniae Historica*. L'historiador i filòleg alemany Theodor Mommsen (1817-1903: els seus estudis d'epigrafia i la seva coneguda *Historia romana* renovaren i empenyeren la recerca sobre l'antiguitat llatina) fou el qui se n'encarregà i la portà a terme (1888-1892). Ara bé, en el pròleg reconeix el gran valor dels treballs de Duchesne. Fins a la seva mort, Duchesne anà aplegant els resultats de les seves recerques de cara a una nova edició del *Liber pontificalis*. Però aquesta només arribà gràcies a la cura de Cyrille Vogel, que edità el tercer volum en 1958. La reedició fou volguda per l'«École Française» de Roma, que considerà un seu deure la seva publicació, encara que en diferents punts l'obra sigui superada per noves descobertes.

10. La *Histoire ancienne de l'Église* i el *Liber Pontificalis* formen la part més coneguda i més important de la seva obra.

11. La *Rivista delle Riviste per il Clero*, publicada a Macerata a partir de 1903, sota la direcció de Giovanni Sforzini, cita sovint les obres de Duchesne. Aquesta publicació, per la seriositat científica dels continguts, per la varietat dels arguments i pel coneixement de la bibliografia italiana i estrangera, pot ser considerada en el camp catòlic dels temps una de les veus més avançades i coratjoses. D'aquí l'acusa de modernisme pels seus intents d'adiament cultural en el camp històric, bíblic, litúrgic i teològic. Vegeu M. VALENTINI, «Per la storia del modernismo: Giovanni Sforzini e la "Rivista delle Riviste del clero"», *Aevum* 45 (1971) 145-164. La revista presenta sovint els resultats de la crítica històrica aplicada a la teologia positiva i sacramentària, a la història del papat i de l'episcopat, al culte dels sants i a les principals festivitats religioses. Són principalment els estudis de L. M. O. Duchesne, de J. Turmel, d'I. Delehayé, etc., estudiosos que constitueixen la base de la seva obra de divulgació.

De Rossi. El comentari de Duchesne als vuit primers mesos del martirologi era un manuscrit pràcticament acabat quan ell mor en 1922.

El poc que fins aquí hem exposat ens fa veure l'enorme feina portada a terme per Duchesne al llarg de més de quaranta anys. Però hi ha una obra important de Duchesne que sovint és més coneguda per les polèmiques que suscità que pel contingut en si mateix: *Les fastes épiscopaux de l'ancienne Gaule*, I-III, Paris 1894-1915. L'autor expressa fortes reserves sobre el valor de les llistes de bisbes establertes per diferents esglésies, que feien remuntar llurs orígens als temps apostòlics.¹² Duchesne fa notar que aquestes tradicions no eren sinó llegendes i, a més a més, llegendes recents, creades o renovades en el segle XIX i que, a vegades, ni tan sols havien estat acceptades en l'Edat Mitjana ni, encara menys, pels erudits dels segles XVII i XVIII.¹³

Al llarg de tretze anys, de 1881 a 1894, Duchesne expressa, com hem ja vist, les més vives reserves sobre el valor de les llistes de bisbes i de bisbats que invoquen la seva antiguitat com remuntant llur fundació als apòstols. I així es dedica a criticar, província per província, unes tradicions sense base històrica: Llemotges (1881 i 1892), Bretanya (1884, 1885 i 1893), Poitiers (1885 i 1888), Rouen (1885), Tours (1890), Arles (1893).¹⁴ S'ha de dir, però, que la crítica de Duchesne no era una «hipercrítica» sistemàtica, no era un «dénicheur de saints», era una crítica seriosa i necessària.

Passats vuitanta anys després de la seva mort, hom es troba amb una figura que durant molt temps fou un personatge d'actualitat, però que ara ha passat a ser una figura històrica, quasi esborrada. Un retrat-«cliché» de Duchesne es formà quan ell vivia, una mica gràcies als seus amics i, sobretot, gràcies als seus enemics i adversaris.

Els adversaris més coneguts de Duchesne no eren, però, els francesos, sinó els italians. En aquest sentit es destaca la figura del jesuïta Tito Bottagisio, que esdevingué cèlebre amb l'obra contra Duchesne: *Appunti sereni sulla «Storia della Chiesa Antica» di Mons. Luigi Duchesne*, Padova 1911, obra que fruï d'una gran difusió.¹⁵ Resulta interessant citar alguns fragments. Ja la mateixa dedicatòria:

12. Cf. J. LEBRETON, «Mgr. Duchesne, historien des origines chrétiennes», *Études* 46 (1922) 134-157; Ch. GUIGNEBERT, «Mgr. Duchesne», *Revue d'Histoire* 141 (1922) 307-314. Aquests autors registren els aspectes polèmics que sovint acompanyaven els treballs de Duchesne.

13. Aquestes tradicions, doncs, neixen en un ambient de forta davallada de la cultura religiosa a causa de la supressió dels ordes religiosos savis per la Revolució Francesa. És tenint en compte aquest fet que treballa Duchesne. Els «historiadors de palau», subvencionats per la institució i al servei de la institució, no podien acceptar els resultats. Vegeu GUIGNEBERT, «Duchesne», 317: «En tant que savant, on le déclare "hypercritique" [...]. De même, on assure que cet historien de l'Église, uniquement occupé de faits précis, s'attache à détruire les plus respectables traditions...»

14. La publicació de *Les fastes épiscopaux de l'ancienne Gaule* fou precedida —segons el mètode que acostumava seguir Duchesne— per *Mémoire sur l'origine des diocèses épiscopaux de l'ancienne Gaule*, Paris 1893.

15. A propòsit de Tito Bottagisio, llegim: «Lorenzo Bedeschi individuava, con qualche fon-

«A Sua Santità Pio X Pontefice Regnante, Martello della Moderna Eresia, questo critico studio di rivendicazione cattolica comunque sì meschino umilmente sottopongo, offro, consacro (p. V).»

és tota una proclamació dels ideals de lluita de Bottagisio.

No menys significativa és la carta amb què el bisbe de Verona, cardenal Bartolomeo Bacilieri,¹⁶ es congratula amb el P. Tito Bottagisio per la seva obra contra Duchesne:

«Reverendo Padre,

Apprendo con vivo piacere che Ella, R.do Padre, stia preparando una terza edizione dei suoi *Appunti sereni alla "Storia della Chiesa Antica"* di Monsignor Duchesne [...]. Mi rallegro cordialmente con Lei di questo suo egregio lavoro destinato a fare del gran bene alle anime cristiane; come quello che smaschera tanti errori e difende altrettante verità di capitale importanza per la storia della Chiesa primitiva.»¹⁷

L'obra de Bottagisio contra Duchesne, una obra que comptava amb el recolzament de l'integrista cardenal Bacilieri, tingué difusió¹⁸.

L'any en què Duchesne fou elegit membre de l'Académie Française (26 maig 1910), fou quan es desencadenà una dura campanya d'acuses i contumèlies, una campanya que tenia en Bottagisio un dels més aferrissats capdavanters. Però Duchesne sentia la seguretat que li procurava el fet que la seva

datezza, nel teologato di Chieri (studentato gesuitico della Provincia Torinese), la centrale più autorevole dell'antimodernismo politico e culturale d'Italia; in quel luogo confluivano infatti la tradizione ultramontana piemontese e quella visceralmente antirosminiana del gesuitismo italiano. L'ambiente curiale romano (del tempo di Pio X) a sua volta guardava con simpatia e predilezione questo centro di cultura religiosa per il suo orientamento rigidamente scolastico e antimodernista. Diverse volte il Papa Pio X stesso inviò (attraverso il suo segretario mons. Bressan) lettere molto elogiative sul lavoro che vi veniva svolto in quegli anni dai suoi professori gesuiti [...]. Vi dimorava un clan integralista di gesuiti come i padri Monetti, i Bottagisio, i Gismano, i Bricarelli, i Chiaudano, gli Stradelli, ecc...» (G. SALE, «*La Civiltà Cattolica*» nella crisi modernista [1900-1907], Roma 2001, p. 309, n. 65.)

16. Bartolomeo Bacilieri, cardenal i bisbe de Verona, era un dels més combatius membres integristes de l'episcopat italià. És cèlebre la seva *Lettera pastorale contro il modernismo*, Verona 1906, on descriu el modernisme com un «insieme di elementi esecrabili e perversi». Tota novetat, diu, ni ha de ser presa en consideració: «Non è necessario, né agevole guardarci dentro» (p. 2).

17. BOTTAGISIO, *Appunti*, VII-VIII. Segueix a la p. IX, fent referència a la coneguda ironia de Duchesne que li havia creat tantes enemistats: «Il troppo stroppia! Il Duchesne maneggia senza ritegno l'arma della satira, dell'ironia e del sarcasmo contro quanto vi ha nella Chiesa di più venerato e più santo: Pontefici, Padri, Dottori, Concilii, ecc., ecc. E chi vorrà mai di eccessivo quel figlio, che non può contenere sempre dentro di sé le vampe dello sdegno, e vedendo così ignobilmente aggredita la madre, vibra talora egli pure il suo strale contro il petulante schiaffeggiatore di sua madre?...»

18. S'ha de tenir present que l'esmentada obra del jesuïta Tito Bottagisio conegué la primera edició en 1909, la segona en 1910 i la tercera en 1911, una obra de 637 pp.

Histoire ancienne de l'Église portava l'imprimatur del mestre del Sacro Palazzo, Alberto Lepidi.¹⁹

El mètode sever instaurat per Duchesne en el seu ensenyament i en els seus estudis alarmà els epígons del dogmatisme històric. Amb l'arribada de Pius XI, Duchesne esperava obtenir la rehabilitació de la seva obra, degudament revisada, però la mort l'agafà abans de complir-se aquesta seva esperança.²⁰

II. DUCHESNE EN L'AMBIENT ROMÀ²¹

Roma fou, en part, bressol de la formació de Duchesne com a sacerdot i com a investigador. Si és veritat que ell exercí una certa influència en alguns ambients eclesiàstics i culturals romans, no ho és menys que això fou possible perquè anteriorment Duchesne hi havia poat una part del que havia de constituir la seva forta personalitat.

La ciutat dels papes ocupa un ampli espai en la vida de Duchesne, i en un dels moments més crítics de la vida de l'Església a causa de la crisi modernista. Ell hi era conegut sobretot com a director de l'«École Française», càrrec que as-

19. Cf. n. 5. La condemna és del 22 de gener de 1912 (*Acta Apostolicae Sedis* 6 [1912] 56-57; *L'Osservatore Romano* [6 febrer 1912] 1). El ressò que tingué aquesta condemna es descobreix, per exemple, en la carta que Angelo Gambaro (sacerdot modernista piemontès) adreça a Giuseppe Prezzolini (*Archivio Prezzolini*. Biblioteca Cantonale di Lugano. Corrispondenza Gambaro - Prezzolini). Carta 2:

«Firenze, 8 maggio 1912
Via della Sapienza, 2

Caro Signor Prezzolini:

già scrissi della sua presenza a Parigi all'amico Houtin, il quale, sono certo, sarà felicissimo di conoscerla personalmente. Ora le do il suo indirizzo: *Rue Cuvier*, 18 (V^e). Per quanto non occorra, le accludo un mio biglietto di presentazione per lui. Scusi ora se mi permetto d'incomodarla io, pregandola di cercarmi il primo volume del Duchesne sulla *Histoire ancienne de l'Église*. Ho gli altri due volumi e mi manca il primo. Le auguro di ristabilirsi presto in salute e dedicare nuovamente la sua attività alla *Voce*...

Le stringo cordialmente la mano e mi dico suo affezionatissimo

Angelo Gambaro»

(*Archivio Prezzolini*. Biblioteca Cantonale di Lugano). A causa de desavinences entre B. Croce i G. Boine, Prezzolini havia renunciat a la direcció de *La Voce*.

20. Una de les seves darreres joies fou l'elecció d'Achille Ratti (6 febrer 1922), que havia conegut quan aquest era prefecte de la Biblioteca Vaticana (1914-1919). En el curs de la seva breu malaltia Duchesne fou assistit per Giovanni Genocchi, modernista moderat, que treballava en el camp de l'exegesi bíblica, malgrat que les seves posicions fossin considerades un xic retardatàries per modernistes com A. Loisy, S. Minocchi, U. Fracassini i pel mateix M.-J. Lagrange, etc. Vegeu C. D'HABLOVILLE, *Grandes figures de l'Église contemporaine*, Paris 1925, pp. 162-174.

21. Sobre aquest punt, com veurem més endavant, els documents més útils són la Correspondència Duchesne - Paolo Savi 1892-1893, Cartes d'Antonietta Giacomelli 1898-1912, Cartes de Denis O'Connell 1898, Cartes d'Orazio Marucchi 1912; etc.

sumí a partir del març de 1895 i del qual fou responsable fins a la seva mort el 21 d'abril de 1922. Estimava l'ambient romà: la vida romana d'aleshores se li féu familiar, tant la vida de la Roma eclesiàstica com la de la Roma secular.²²

No menys il·lustrativa és la relativament freqüent correspondència epistolar amb el barnabita Paolo Savi.²³ Aquesta correspondència palesa la influència exercida per Duchesne sobre certs ambients romans.²⁴ La correspondència

22. Aquesta doble perspectiva la tradueixen els documents esmentats. De les cartes adreçades per Bruzza a Duchesne només se'n conserven dues (la primera és del 23 de gener de 1876. Paris, Bibliothèque Nationale, *Naf* 17260, f. 341; la segona és del 4 d'abril de 1883. Paris, Bibliothèque Nationale, *Naf* 17260, ff. 342-343) on parla de temes relacionats amb els treballs de De Rossi, i amb qüestions dogmàtiques. De les respostes de Duchesne a Bruzza en resta únicament una (amb data del 5 de gener de 1883), publicada per V. COLCIAGO, *Il P. Luigi Bruzza storico e archeologo*, Roma 1940, pp. 182-183. És significativa la segona carta de Bruzza a Duchesne pel que significa de recolzament enfront dels atacs dels integristes de què és objecte Duchesne:

«Signor Professore,

sono già più di due mesi che io dovevo ringraziarla dei testimoni anteniceani sul dogma della Trinità (Duchesne havia publicat un article amb el títol «Les témoins anténicéens du dogme de la Trinité», *Revue des Sciences Ecclésiastiques* 12 [1882] 18-37. Es tracta d'una resposta als atacs de l'abbé J. RAMBOUILLET, «Les Pères apologistes et le dogme de la Trinité» 12 [1882] 1-17. A causa d'aquests atacs, M. Icard, superior de Saint Sulpice, prohibí als seus seminaristes de freqüentar les classes de Duchesne), che ho letto con molto piacere e profitto [...]. Il suo scritto dovrebbe illuminarlo (es refereix a Rambouillet) e fargli capire che prima di combattere gli altri bisogna aver dottrina pari alla loro. Ma questi che si credono dottori e non si fanno scrupolo di detrarre alla reputazione degli altri, non imparano mai, e si fanno una dottrina morale che non è quella della carità...»

23. Paolo Savi es distingí ja de ben jove pels seus estudis de crítica literària bíblica. Vegeu, per exemple, el valuós estudi sobre la *Didakhé*, a penes descoberta aleshores per Filoteus Bryennios a Constantinoble en el 1883: *La dottrina degli Apostoli. Ricerche critiche sull'origine del testo*, Roma 1892. El treball fou lloat per De Rossi, per Pierre Batiffol i per Hans Baümer.

24. Vegeu, per exemple, la primera carta de Savi a Duchesne: 10 de juny de 1892. Paris, Bibliothèque Nationale, *Naf* 17263, ff. 303-304:

«Rev.mo Signore,

mi giunge in questo momento il suo opuscolo intorno a s. Barnaba*, che ho letto tutto d'un fiato. Ne la ringrazio vivamente e mi pregio di sottoscrivere a tutte le idee in quello emesse. La diocesi di Sens** non sarà almeno la sola a lamentarsi della *fausse science*. Però si rassicuri: se noi in Italia abbiamo più ancora che in Francia abbondanza di fous, in compenso les fous d'Italie generalmente leggono poco e non scrivono nulla.

La Sua brillante e completa discussione, che come ogni altra cosa sua fa del bene all'anima e al corpo, mi ha suscitato un pensiero che le sottopongo senz'altro. I cataloghi bizantini noti sotto il nome di Ps. Doroteo, Ps. Ippolito etc. riconducono all'apostolo Barnaba l'evangelizzazione di Milano e la fondazione della sua sede episcopale. Esiste qualche ragione storica che spieghi questo singolare segno di onore dai redattori dei Catalogi a una sede che non aveva nè splendore nè potenza? Io credo di sì. Nella prima metà del sec. VI l'episcopato e il clero milanese tenne le parti dell'imperatore e dei bizantino contro i goti: Dario fu anzi esiliato per questo. Forse una simile ragione va assegnata all'emigrazione in massa dell'alto clero e del patriziato milanese a Genova nel primo e più acuto periodo dell'occupazione longobarda. Dei vescovi milanesi hanno fatto il viaggio di Costantinopoli e ricerche più accurate potrebbero per avventura accrescere il numero e la forza probativa di questo piccolo gruppo in fatti suggeritomi in tutta

amb Antonietta Giacomelli²⁵ resulta de gran interès per a entendre les relacions de Duchesne amb els ambients culturals de la Roma del seu temps.

fretta dalla memoria. Mi basta averle accennato un pensiero che metto semplicemente avanti senza assumere nessuna responsabilità in proposito.

Ieri un certo Mons. D. Farabulini^{***} —completamente ignorato en *pays scientifique*— ha letto all'Accademia di Religione cattolica una conferenza (dovrei dire un pamphlet) sulla storia del Canone e contro il Loisy. Offensivo nella forma, vuoto e insipido nella sostanza il discorso fu scientificamente nullo; e glie lo posso definire in poche parole chiamandolo una chiacchierata di un declamatore bizantino a cui manca persino la probità scientifica. Da questo lato perciò non ci sarebbe da impensierirsi e tutt'al più aspettare la pubblicazione della conferenza per fargli poi da qualcuno dei domatori del *Bulletin critique*, p. es. dall'ab. Duchesne, amministrare uno di quei *recipe* a base di sublimato corrosivo che levano per un po' di tempo la voglia ai guastamestieri di ficcar il naso nelle cose altrui. Ma il male è che costui ha influenza per certe persone che potranno agire e dovranno aver parte in un affare Loisy. Che come preme a Lei così preme anche a noi.

Donde la necessità di paralizzare il colpo. Quel che abbiamo potuto fare (ed è poco) noi lo abbiamo fatto. Loro di Francia possono ancor più, in particolare modo Mons. D'Hulst. La politica che ha tante volte danneggiato la scienza (vedi Bollandisti) non farebbe male che questa volta mettesse al suo servizio le infinite ed onnipotenti risorse di cui dispone.

Ed ora una cosa più serena. Ho appreso dal *Bull. Crit.* e dal *Moniteur bibliogr.* che Lei assistito da un gruppo dei suoi scolari pubblicherà un annuario di Storia Ecclesiastica. Applaudo all'opera che renderà grandi servigi anche in Italia e se nella nostra pochezza ci fosse per qualche cosa bisogno di noi siamo a sua disposizione.

Le arriverò con questa una notizia intorno allo studio del Grundl su Giustino. Estratta la radice dal segnataro dell'articolo troverà il nome dello scrivente. *Tibi soli* però. In Inghilterra il card. Hermann può scrivere insieme a Gladstone in una rivista che apre le sue colonne anche ai teologi liberali più avanzati: in Francia la *Revue critique* congiunge M. Vernies e il Loisy. In Italia si è ancora allo stato d'infanzia e bisogna rispettare la suscettibilità delle anime pusille e pudibonde (!!).

Riparo ad una dimenticanza. Il nostro caro Faberi mi aveva incaricato di lasciare il suo biglietto da visita da Lei al Palazzo Farnese, mentre era ancora in Roma, avendo dovuto improvvisamente partire per Albano. Ma dimenticatomene la sera, il giorno dopo non feci più a tempo. Io avevo però un dovere da compiere verso l'ottimo amico.

Termino ringraziando di nuovo della bontà sua per me. A nome anche del P. Semeria mi è caro offrirle sentimenti del più cordiale rispetto

Suo obb.mo
Paolo Savi barn»

* Es tracta del treball *Saint Bernabé*, contribució de Duchesne a *Mélanges Giovanni Battista Rossi*, publicat com a suplement a *Mélanges d'Archéologie et d'Histoire*, Paris - Roma 1892, pp. 41-72.

** Al·lusió a les reaccions del bisbe de Sens, Antoine Bernardou, a l'article de Duchesne sobre els orígens de les seus episcopals de les diòcesis de França en el *Bulletin Critique de Littérature, d'Histoire et de Théologie*, 15 de març de 1885. Duchesne hi refuta la tesi de l'abbé J. HÉNAULT, *Les origines chrétiennes de la Gaule celtique*, Chartres 1884, on sosté que les esglésies de Sens, Troyes, Orléans i Chartres foren fundades pels setanta-dos deixebles de Jesús. Aquesta controvèrsia causà la suspensió de Duchesne a l'Institut Catholique de Paris en el curs de 1885.

*** Mons. Davide Farabulini, consultor de l'Índex i d'Estudis.

25. Antonietta Giacomelli, dona de gran cultura, relacionada amb els ambients progressistes italians, s'havia dedicat molt a l'estudi de la litúrgia. Però els seus escrits foren posats a l'Índex. Cf. RAURELL, *L'Antimodernisme*, 26, 129, 180, 605. Molts personatges de segon pla, com la nostra litúrgista, presentaven tesis i hipòtesis que avui resulten totalment innòcues. Antonietta Giacomelli, reneboda d'Antonio Rosmini, veié com el seu llibre *Adveniat Regnum Tuum*, Roma 1911, era posat a l'Índex en 1912 (fou reeditat en 1942 amb l'*imprimatur* sense que el Sant Ofici d'Ottaviani hi tro-

Aquesta dona sensible i inquieta creia necessària una jerarquia més atenta a uns temps canviats i canviants. Així es pot entendre el seu desconhort en la carta adreçada a Duchesne el 4 de febrer de 1912, Paris, Bibliothèque Nationale, *Naf* 17261, ff. 361-368:

«Il me ferait beaucoup de peine que vous puissiez me supposer en train de m'éloigner, ainsi que ces malheureux que nous voyons aller à la dérive. Non, je puis même affirmer que ma résistance est faite surtout de foi et de dévouement. Je suis profondément convaincue qu'il est temps de rompre une tradition de pharisaïsme inconscient, qui s'est imposée à la conscience catholique et qui a tout faussé dans l'Église. On prêche

bés res d'heterodox). És prou indicativa la carta de Giacomelli a Duchesne del 5 de maig de 1898. Paris, Bibliothèque Nationale, *Naf* 17261, ff. 361-362:

«Vicence, le 5 mai (1898)

Monsieur l'abbé,

Je sens le devoir et j'éprouve le besoin de vous envoyer sans retard un autre *merci* pour la bonté que vous m'avez témoignée et que je n'oublierai jamais.

J'ai passé la journée de Dimanche à Vérone et plusieurs heures avec ce charmant couple Haguenin*, qui m'a laissé un bien cher souvenir. Nous nous sommes trouvés d'accord en tout, et je me suis réjouie de rencontrer d'autres âmes si bonnes et si vivantes. Ils ont accepté, comprenant mon sentiment envers la traductrice, l'ennuyeuse besoin d'arranger la traduction. Quant aux passages à supprimer**, ils préféreraient aussi les garder; mais ont fini par convenir qu'en les gardant les évêques français feraient mettre de suite le livre à l'Index. Tuttavia Haguenin parlera à Goyau, que je viens de renseigner sur ma rencontre avec lui. Haguenin m'écrit aujourd'hui de Milan, qu'ils étaient en train de quitter pour rentrer à Caen. J'oubliais (de) vous dire qu'ils traduiront *Longo la via*.

Aussi M. Monod vient de m'écrire une bonne lettre. Il approuve Perrin et la Quinzaine. Je suis très reconnaissante à tant de bonnes personnes, et à Dieu qui me les a fait rencontrer. Je m'aperçois de vous écrire de la façon la plus insignifiante et décousue. Veuillez m'excuser. J'ai tant souffert dernièrement à Rome en me séparant d'amis bien-aimés et de *mon enfant* et me suis tellement fatiguée, que je suis maintenant presque malade. Il me faudra pourtant me porter bien de nouveau à peine le télégramme annonçant l'arrivée à Venise de notre mobilier nous y appellera. En attendant nous nous trouvons auprès de parents très-chers. Aujourd'hui nous irons sur le Mont Berico voir Fogazzaro, et je lui parlerai de vous. Il sera charmé d'apprendre votre impression de son dernier roman.

Quant à persuader Goyau de renoncer à une partie de ses suppressions, je crois que ce sera impossible. Mais peut-être votre grande autorité pourra-t-elle faire un miracle si vous voulez bien avoir la bonté de l'essayer. Bien entendu, je tiendrai compte en tout cas du choix que vous avez fait. Dieu m'est témoin que je ne suis préoccupée que de l'idée du plus grand bien, et tiens pour cela d'autant plus aux conseils et à l'aide des meilleurs.

Merci encore mille fois, Monsieur l'Abbé, et veuillez agréer les salutations empressées de ma Mère et l'expression de mon respect affectueux et reconnaissant et des désirs de pouvoir un jour vous prouver mes sentiments.

Votre dévouée
Antonietta Giacomelli»

* Sobre aquesta relació es troben indicacions ben útils en C. BREZZI, «Carteggio Giacomelli -- Sabatier», *Fonti e documenti* 2 (1973) 296-473.

** Des de 1894, Giacomelli havia entrat en contacte amb Georges Goyau (1869-1939), historiador i membre de l'«École Française» de Roma, pel que fa a la versió en francès de la seva obra *Sulla breccia*, Roma 1894.

la patience, on espère en un Pape meilleur. Quelle étrange illusion! Après Pie IX est venu un Léon XIII, et celui-ci a été suivi par Pie X. C'est une éternelle alternative d'essais contradictoires, un recommencer de plus belle dans cet atrophie d'âmes qu'est devenu le catholicisme officiel.

La patience! Est-elle possible à qui croit profondément, est-elle possible, à qui aime, à qui se désolé en voyant la ruine de la foi et de toutes les vertus qu'elle inspirait jadis? Et peut-on croire de sauver le catholicisme sans une réforme chrétienne, qui le rallie aux origines, et, en même temps, à la pensée et à l'âme contemporaines?

Mais je m'aperçois d'abuser de votre patience, Monseigneur, et je ne voudrais pas vous faire repentir du bon mouvement qui vous a poussé à m'écrire. D'ailleurs il y aurait à n'en plus finir... Ah! si l'on pouvait parler!

Merci encore et pardonnez ma franchise. J'ai écrit au courant de la plume, et qui sait combien d'erreurs, dans ma pensée religieuse et dans mon français. Bien respectueusement à vous.

Ant. Giacomelli»²⁶

Quan el 22 de març de 1909 Romolo Murri era excomunicat per haver acceptat la seva elecció al parlament italià, Antonietta Giacomelli, profundament preocupada, escriví a Giovanni Genocchi:

«Le scrivo dopo aver molto pregato e con un senso di profonda commozione [...]. Ora, la scomunica del nostro vessillifero prelude forse alla nostra e noi certamente, salvo poche eccezioni, pur senza alcuna risposta troppo vivace, prenderemo atto della cosa con sentimenti che già abbiamo in cuore da un pezzo e che il Murri ha così bene espressi nella seconda parte della sua lettera al Vescovo di Parma [...]. Io chiedo dunque il distacco da Roma e la formazione della "Chiesa cattolica, apostolica e evangelica". I nostri ripristinerebbero insieme con noi l'antica assemblea, il Banchetto Eucaristico tornerebbe ad essere il convito fraterno; la predicazione non sarebbe più una vana retorica su gli orientamenti della Curia, ma pratico commento del Vangelo e sostituirebbe pure il catechismo. Eleggeremo fra gli anziani un vescovo, il quale ordinerebbe i nuovi sacerdoti, che crescerebbero non in seminari, ma intorno ai preti in cura di anime. La nostra Chiesa, oltre alla riforma dei costumi e dei principi sociali, dovrebbe effettuare nel proprio seno tutte le riforme del culto che lo spirito cristiano chiedeva alla Chiesa ufficiale...»²⁷

26. Giacomelli a Duchesne el 4 de febrer de 1912. Paris, Bibliothèque Nationale, *Naf* 17261, ff. 361-368. Es troben elements útils sobre el feminisme de Giacomelli en P. GAIOTTI DE DIASE, *Le origini del movimento cattolico femminile*, Brescia 1983, pp. 22-27, 35-41, etc.

27. Aquesta carta de Giacomelli a Genocchi del 23 de març de 1909 és de l'*Archivio Giovanni Genocchi*, de Roma (AGG). Sobre la figura d'Antonietta Giacomelli, vegeu E. MARTIRE, «Antonietta Giacomelli terziaria francescana», *Italia Francescana* 32 (1950) 252-271. En una de les seves últimes publicacions, escriví Giacomelli: «Ripenso il tempo in cui nel campo cattolico è sorto il movimento che fu chiamato *modernismo*. A questo nome certamente hanno dato origine coloro che improvvidamente tendevano a modernizzare il Cattolicesimo; mentre invece per altri si trattava di ricondurre all'antico, riavvicinando ai primi secoli [...]. Amica com'ero di anime nobilissime e di eletti ingegni (rimasti nel grembo della Chiesa) i quali a questa parte del movimento lavoravano con un intento di elevazione della fede che, in pari tempo, la rendesse più accessibile ai lontani, e animata io stessa da questo ideale —nel quale s'è appron-

El pare Genocchi responia amb aquesta lacònica carta, en la qual de bell nou es manifesta el seu esperit dogmàticament moderat (el seu «modernisme», totalment compatible amb la seva estreta amistat amb Pius X i la seva estranya aversió per Vives i Tutó):

«È un'illusione. Praticamente sarebbe un fiasco. Dogmaticamente un assurdo. Buon effetto delle preghiere è stato certamente il consigliarsi con gente calme. Seguiti a pregare!»²⁸

La influència de Duchesne en cercles romans internacionalitzats apareix en la correspondència amb el qui havia estat rector del Col·legi americà de Roma, i posteriorment rector de la Universitat Catòlica de Washington, Mons. Denis O'Connell, home de cultura, relacionat amb cercles progressistes del món de l'exegesi bíblica, de la patristica, de la teologia, de la litúrgia i del compromís polític. Lluità al costat del cardenal James Gibbons, arquebisbe de Baltimore, conegut per les seves idees liberals,²⁹ per evitar que fos condemnat l'anomenat «americanisme». Les posicions teològico-culturals d'O'Connell són durament atacades per l'integrista, de la congregació dels germans de Sant Vicenç de Paül, Charles Maignen.³⁰ El dia 10 de juliol de 1898, O'Connell escrivia a Duchesne:

dita e corroborata la mia fede cattolica - rammento quanto, in quegli anni, si sia sofferto e come la ferrea repressione sembrasse improvvida...» (A. GIACOMELLI, *Ultime pagine*, Roma 1938, p. 112). Es tracta d'un dels seus diaris més complets. A la p. 302 afirma: «Tengo pure a dire che se ho potuto, per un breve periodo, errare —non nel campo della fede, ma in quello della disciplina—, è stato unicamente per il grande amore alla religione cattolica e il grande desiderio di attirarvi i lontani.»

28. Aquesta minuta manuscrita de Genocchi del 25 de març del 1909 es troba en l'*Archivio Giovanni Genocchi*. Els escrits de la Giacomelli eren sovint objecte de dures i sarcàstiques crítiques per part de *Civiltà Cattolica*. És el cas, per exemple, d'un dels seus més despietats acusadors, el jesuïta Ilario Rinieri amb el treball «Pensieri di una cattolica cristiana», en *Civiltà Cattolica* 51 (II 1900) 204-209 i en l'opuscle *Pro Patria. Le amazzoni del cattolicesimo puro*, Roma 1900. El qualificatiu d'«amazzone» Giacomelli l'hagué d'arrossegar per tota la vida en els ambients clericals integristes. En l'opuscle *Pro Patria* és acusada de «voler conciliare Dio e Belial, la massoneria e Gesù Cristo [...]». La Giacomelli sostiene nel nome di Rosmini e di Mazzini una religione male intesa, ridotta ad uso liberalesco e quasi protestantico» (pp. 15s.). Ella respon serenament als atacs duríssims, fets amb mala fe, d'A. CESAROLI: «Lettera aperta al M. Rev. P. A. Cesaroli, S. J.» en *Rassegna Nazionale*, 1 gener 1907, pp. 4s.

29. Aquesta seva obertura la palesava no sols en el seu compromís socio-pastoral, sinó també en els seus escrits: *The Faith of Our Fathers*, Richmond 1876; *Our Christian Heritage*, Baltimore 1896; *The Ambassador of Christ*, Baltimore 1896. Aquesta darrera obra, traduïda al castellà (*El Embajador de Cristo*, Barcelona: Gili 1908), fou prologada per Rupert Maria de Manresa amb un escrit de 79 pp., titulat «Religión i Cultura».

30. Cf. RAURELL, *L'Antimodernisme*, 178. Aquests atacs apareixen en el seu llibre *Le père Hecker est-il un saint?*, Paris 1894. En aquesta obra també són atacades les posicions de John Ireland que presenten una visió més activista de la vida religiosa, una espiritualitat que no sigui dominada per la submissió i l'obediència impersonal. Aquestes idees apareixen clarament exposades en el llibre publicat a Itàlia per J. A. ZAHM, *Scienza cattolica e scienziati cattolici*, Genova 1896.

«61 Tritone
10 luglio 1898

Mon cher M. l'abbé

Tornai al Lepidi come convenuto e troviai tutto cambiato. Il Santo Padre aveva tutto riservato a se stesso. Egli risponderebbe a Gibbons e Ireland darebbe l'*imprimatur* alla nuova edizione di Maignen, una edizione nuova, espurgata, autentica. Quasi tutta l'Europa è piena di questa corazza. Il suo programma si trova nell'articolo scritto da "Romanus". Si Keane non ha scritto, nondimeno è una specie fedele dell'Americanismo europeo. L'Americanismo americano è puramente politico.

Niente di più di Minocchi. Genocchi stava qui adesso e dice di non aver inteso più niente riguardo a se stesso ma pare preoccupato. Si osserva che l'ultimo numero della *Revue Biblique* non pubblica la continuazione né di Lagrange, né di Touzard.

Qui stanno preparando una traduzione inglese de Maignen. Si conferma la voce del decreto contra Evoluzione. Dove si va? Spero che Lei si diverta.

Dev.mo

O'Connell»³¹

Seria interessant saber si Duchesne respongué i quin fou el contingut.

Hi ha una entendridora carta que Orazio Marucchi³² adreça a Duchesne en ocasió de la condemna de la seva obra *Histoire ancienne de l'Église*, condemna, com ja hem vist, publicada el 22 de gener de 1912. Marucchi li escriu el 6 de febrer de 1912:

Mon cher Monseigneur!

Je vous présente mes félicitations pour la noble lettre adressée au Cardinal et qui a été publiée hier soir dans l'"Osservatore".

Vous avez rendu de grands services à l'Église et à la science, vous nous avez tous instruits avec vos écrits savants; et maintenant vous nous avez donné un grand exemple d'humilité chrétienne comme "fidèle enfant de l'Église".

Croyez toujours à mon respectueux dévouement.

Bien cordialement à vous.

Horace Marucchi»³³

III. DUCHESNE I LA CRÍTICA BÍBLICA

Ens hem ja referit a les relacions entre el barnabita Paolo Savi i Louis-Marie Olivier Duchesne. Des de la primeria, l'orientació de Savi vers els estudis bíblics fou clara. En 1891 entra a formar part de la «Società per gli Studi Biblici».³⁴

31. Paris, Bibliothèque Nationale, *Naf* 17262, ff. 440-441.

32. Orazio Marucchi (1852-1931), deixeble de De Rossi, fou arqueòleg i expert en antiguitats egípcies, en epigrafia i topografia romana. Fou també director de la secció egípcia dels Museus Vaticans.

33. Paris, Bibliothèque Nationale, *Naf* 17262, f. 315.

34. En 1889, quatre anys abans de l'encíclica de Lleó XIII *Providentissimus Deus* (18 no-

La finalitat que es donava a aquesta «società» era l'estudi crític de les Escriitures segons el mètode científic modern, informant-se diligentment dels resultats de l'exegesi crítica i de les principals descobertes arqueològiques.

En un primer moment s'havia pensat a fundar una revista pròpia que recollís i fes conèixer els resultats dels treballs dels diferents encontres, però la iniciativa no fou possible, i hom s'hagué d'aconterar de fer conèixer els treballs per mitjà de diferents revistes, com *Cultura*, *Palestra del Clero*, *Revue Biblique*, etc.

A la mort del primer president, Ilario Carini (1895), es donà el fet curiós que la presidència fou assumida pel cardenal vicari de Roma, Lucido Maria Parocchi, que, almenys a la primeria, donà relativa llibertat als components de la «Società per gli Studi Biblici». De fet, no deixen de ser significatives les paraules que el 6 de febrer de 1896 adreçava als membres de la «Società» sobre el mètode que convenia seguir:

«C'è un pericolo che i cattolici devono evitare: è quello di credere che, possedendo la verità rivelata e ricevendola dal magistero infallibile della Chiesa, sia quasi inutile fare una ricerca scientifica delle fonti della rivelazione. Al contrario, una perfetta conoscenza del dogma, senza voler parlare della necessità dell'apologetica, non è possibile se non si studia con metodo scientifico la storia della rivelazione. Quello che si è fatto finora non basta, perché le nuove esigenze richiedono nuovi studi, che, pur conservando nella loro purezza i tesori della verità eterna, la mettono alla portata delle intelligenze moderne.»³⁵

A més de Savi, participa en els treballs de la «Società per gli Studi Biblici» De Rossi, aportant els seus coneixements d'arqueologia per a l'anàlisi del Nou Testament.³⁶ Ben aviat Savi i Semeria, ambdós barnabites, esdevenen l'ànima i orienten els treballs d'aquesta «Società» vers una temàtica estrictament bíblica. Savi, el bon amic de Duchesne, es destaca entre els membres de la «Società» per les seves nombroses i vàlides aportacions: sobre les excavacions de Tell-el-Amarna, el papir de Fayoum, la identificació topogràfica d'Emaús, el

vembre 1893), a Roma es fundava la *Società per gli Studi Biblici*. La idea era de l'arqueòleg i deixeble de Giovanni Battista de Rossi, Orazio Marucchi i del subdirector dels arxius vaticans Isidoro Carini. Marucchi, home de prestigi, també pels seus coneixements de les llengües orientals, reeixí a reunir al seu entorn un grup d'amics. Els romans, amb aquella ironia que els és característica, denominaven aquells encontres amb el nom de «Circolo Babelico». El cardenal vicari de Roma, Domenico Jacobini, aprovà el projecte i els estatuts. Cf. *Revue Biblique* 2 (1893) 433.

35. Cf. *Revue Biblique* 5 (1896) 470, on hi ha una breu crònica de la sessió.

36. A més a més d'aquests bons amics de Duchesne, trobem entre els primers membres de la «Società» noms prestigiosos com els de Giuseppe Luzzi (historiador i arqueòleg), Giovanni Semeria, etc. Entre els invitats hi havia relators ocasionals com Marie-Joseph Lagrange, que en l'encontre de març de 1890 llegí el dia 4 el seu primer estudi: «Une inscription nabatéen», publicat en *Zeitschrift für Assyriologie* 5 (1890) 289-292; un altre eminent invitat era Friedrich von Hügel, que el dia 5 de març de 1896 presentà una comunicació amb el títol «Quelques transpositions de faits que l'on remarque dans l'évangile de saint Luc», publicat en *Revue Biblique* 5 (1896) 470-472.

leccionari de Silos.³⁷ Com hem indicat ja abans, Savi es féu conèixer principalment pels seus treballs sobre la *Didakhé*.³⁸

37. Vegeu-ne les referències en *Revue Biblique* 1 (1892) 321-344; 2 (1893) 223-227; 305-328.

38. Aquests treballs foren molt valorats per Duchesne. Es dedueix de la carta de Savi a Duchesne, el 26 de novembre de 1892. Paris, Bibliothèque Nationale, *Naf* 17263, ff. 305-306:

«Rome, 26 nov. 1892

Monsieur l'abbé et cher ami

en vous écrivant cette lettre j'accomplis un devoir auquel je pensais (depuis) longtemps. Des circonstances plus ou moins orageuses, des malheurs domestiques voilà plutôt que ma négligence personnelle, ont occasionné ce retard si prolongé. Nos écoles ont été fermées par un décret des hautes autorités ecclésiastiques et nos jeunes étudiants de théologie envoyés à une des universités romaines. Je me suis ainsi trouvé planté sur le chemin comme un employé sans place et destiné ensuite à Florence. J'y devais enseigner grec et latin. Pauvre histoire ecclésiastique! Mais la Providence qui semble me vouloir sur cette voie a disposé les choses pour le mieux. J'en dois principalement remercier notre cher Comm. De Rossi.

Mes félicitations les plus vives pour Jean d'Asie*. Mais je crois que le bon P. Chamard** et les autres n'en seront pas très contents. L'église établie au Ve siècle! C'est pourtant ce mot qui rend exactement le nom de *melkite*.

Pendant que j'étais en vacances me fut envoyé le règlement pour l'*Annuaire ecclésiastique*. Par oubli de la personne qui le reçut il ne m'est arrivé que dernièrement. Si mon concours peut être de quelque utilité je suis disposé à rendre compte des revues, actes, mémoires et archives historiques publiés en Italie et dont nous avons à la Bibliothèque nationale la collection complète. Probablement ma collaboration sera pour cette année offerte trop tard. En cas contraire, et si l'on désirerait de moi quelque chose, qu'on veuille bien m'en avertir aussitôt. Je ne manquerai pas de faire le possible pour rendre service à une oeuvre à laquelle je suis consacré.

J'ai reçu aujourd'hui le 1er volume de M. Magnier (*Étude pour la canonicité des SS. Écritures*) oeuvre complètement dépourvue de valeur scientifique, où manque jusqu'à la charité chrétienne. C'est un bien *ancien* professeur ce M. Magnier! Je m'étonne que le *Bulletin critique* n'ait pas encore fustigé ce Monsieur et son livre qui compromet sérieusement la cause si difficile de la science catholique. Je désirerais vivement que le *Bull. critique*, qui sur ce point n'en est pas à son 1er coup d'essai, fit une exécution prompte, sommaire, exemplaire. Quelles que soient les opinions de l'auteur combattu par M. Magnier, quel que soit même l'auteur, on ne répond pas ainsi.

M. de Rossi m'a dit que vous étiez demeuré content de mon article sur la *Didachè****. Ça été pour moi un bonheur et j'accueillerai toujours avec plaisir les critiques, elles ne peuvent certainement pas manquer, que vous ayez l'obligeance de me faire. Même pour qui est entré dans la voie étroite qui est la bonne voie, les conseils des maîtres, particulièrement sur la méthode critique, sont toujours nécessaires.

Je vous envoie deux numéros de la *Silloge epigrafica* éditée par M. di Ruggiero avec prière d'en faire mention dans le *Bulletin critique*. Comme vous le verrez, ce n'est pas un simple extrait du Corpus, mais une tentative, heureuse à mon avis, de rendre cette matériel historique du Corpus maniable par tous.

Je vous enverrai l'extrait de mes articles sur la *Didachè* lorsque j'aurai publié le deuxième.

Agréez, M. l'abbé, l'expression de mon estime et, ce qui est pour moi un honneur, de mon amitié, sentiments auxquels s'unit le P. Semeria.

P. Savi»

* Es tracta de la comunicació feta per Duchesne sobre «Jean d'Asie, historien ecclésiastique», en *Institut de France. Séance publique des cinq Académies* (25 octobre 1892, pp. 11-26).

** François Chamard O.S.B. (1828-1908) no sempre tingué relacions fàcils amb Duchesne.

La correspondència entre Duchesne i el jove exegeta barnabita Savi conté nombroses al·lusions a aquestes diferents publicacions, com també a articles de Duchesne apareguts durant aquest període. Duchesne hi és repetidament consultat sobre punts concrets de metodologia i d'anàlisi exegetica. El període que cobreix la correspondència Duchesne-Savi és precisament quan a l'Institut Catòlic de París l'ensenyament de Loisy començava a plantejar problemes.

Loisy havia estat anomenat en 1883 «Maître de conférences en Écriture Sainte» a l'Institut Catòlic de París. Hi ensenyava també llengües orientals: primer només hebreu i, a partir de 1885, també assiri. En 1890 aparegué la seva tesi *Histoire du Canon de l'Ancien Testament* (Paris 1890). Aquesta obra li valgué moltes crítiques,³⁹ unes crítiques que es multipliquen quan, pel gener de 1892, Loisy decideix publicar les seves lliçons i funda amb vista a això la revista *L'Enseignement Biblique*. A partir d'aquesta data comencen a escampar-se pels corredors de l'Institut Catòlic de París rumors de l'Índex.⁴⁰ A l'obertura de l'any escolar 1892-1893, el pare Icard, superior de Saint-Sulpice, prohibeix als seus alumnes seguir les classes de Loisy.

Aquest afer, que sacseja l'Institut Catòlic de París, acabà inquietant diferents bisbes protectors. D'Hulst, rector de l'Institut Catòlic, decideix de publicar un article en el qual vol precisar el pensament de Loisy.⁴¹ Redactat, però,

*** Es refereix a «La dottrina dei Dodici Apostoli», la primera part del qual aparegué en *Studi e Documenti di Storia e di Diritto* 13 (1892) 209-244. Tot assenyalant aquest treball de Savi en *Bulletin Critique* 14 (1893) 26-27, afirma Duchesne a la p. 136: «Ce n'est que le début d'un travail qui promet d'être important.»

39. Vegeu les crítiques que Maurice Magnier, canonge de Soissons, publicà com una sèrie d'articles contra la tesi de Loisy. Aquests articles foren reagrupats en una obra que porta per títol *Étude de la canonicité de l'Ancien Testament*, Paris 1892. Ja hem vist en la n. 38 com la carta de Savi a Duchesne del 26 de novembre de 1892 critica aquest estudi com a «dépourvue de valeur scientifique, où manque jusqu'à la charité chrétienne».

40. Duchesne se'n fa ressò prop de De Rossi el 10 de gener de 1892 (per error ha anotat 1891): «Ici nous sommes un peu embarrassés d'une affaire où vous pourriez nous être utile. On m'a assuré, de très bonne source que les Dominicains français ont déferé à l'Index deux livres de mon collègue l'abbé Loisy sur l'histoire du Canon. Ces livres sont l'orthodoxie même; mais les bons Pères ont découvert que l'abbé Loisy a des idées un peu plus avancées que les leurs (pas assez à mon gré) et qu'il mérite de faire concurrence à une *Revue* d'ânonerie biblique qu'ils sont en train de fonder. Donc ils ont momentanément oublié Lacordaire pour se souvenir de Torquemada et ils son en train de fourbir les ferrailles de l'Inquisition et de l'Index, imprudemment déposées entre leurs mains. Mgr. D'Hulst est inquiet de les machinations. Nous vous saurions gré de tâcher de savoir au just où en est cette opération de chantage» (Biblioteca Apostolica Vaticana, *Vat. Lat.* 14290, f. 35). El 3 de febrer de 1892 De Rossi respon a Duchesne sobre aquest darrer punt: «Mes rapports avec les Dominicains sont nuls; les consultants et cardinaux de l'Index sont pour moi *terra incognita* depuis la mort du card. Schiaffino et de dom. Pitra qui vous a sauvé *temporibus illis*. Cependant pour Mgr. D'Hulst [...] et pour vous je ferai quelques explorations dans cette *terra incognita*» (Paris, Bibliothèque Nationale, *Naf* 17264, ff. 492-493).

41. Maurice D'HULST, «La question biblique», *Le Correspondant* 170 (1893) 201-251, treball molt divulgat. D'Hulst fou durament criticat per l'ala conservadora dels exegetes i teòlegs. En aquest article, distingia, entre els defensors de la Bíblia, tres escoles: una de dretes, una de centre i una d'esquerres. A aquesta darrera pertanyien aquells que consideraven que «la inspira-

sembla, sense consultar l'interessat i sense citar els seus escrits, aquest article fou considerat massa favorable a la tesi de Loisy pel que fa a la inspiració. L'article desencadenà una sèrie de protestes tant contra D'Hulst com contra Loisy, com també contra l'Institut Catòlic de París.⁴²

Paolo Savi, que manifesta una admiració no dissimulada respecte de Loisy, intervé personalment per defensar D'Hulst. Una referència indirecta, però fortament irònica d'aquesta defensa es pot llegir en la llarga i interessant carta que Duchesne adreça a Savi el 3 d'abril de 1893, i que donem en la seva totalitat:⁴³

«Mon cher Père

Je vous suis bien reconnaissant de votre lettre qui est au nombre de mes *Paschalia gaudia*. Les jours précédents j'avais lu avec beaucoup de plaisir la fin de votre travail sur la Doctrine des apôtres; je le reprendrai à loisir; mais déjà il m'est possible de vous féliciter sur l'érudition et la sagacité dont vous faites preuve là comme ailleurs.

De votre lettre à M. Jaugey⁴⁴ je suis moins satisfait. Son prologue (celui de Jaugey) et sa réplique sont remplis d'expressions brutales, discourtoises, tout-à-fait de style théologique. Mais il n'en a pas moins raison contre vous. Je me hâte de vous dire que je suis tout-à-fait de votre avis sur le fond des choses; personne n'est plus largement que moi partisan de ce que vous appelez les idées larges en exégèse. Mais autant j'adhère à ces idées, autant je constate qu'elles sont nouvelles, en dehors de toute tradition, et même antitraditionnelles. Il est chimérique de rattacher cela aux Pères ou aux théologiens. Saint Augustin et s. Thomas seraient sûrement de notre avis s'ils étaient de ce monde; mais leurs livres morts témoignent qu'ils ont été dans un tout autre courant. Il faut y aller plus rondement et ne pas craindre de dire que la Bible est maintenant dans une lumière que l'ancien monde n'a ni connue ni soupçonnée. Les cardinaux

ció garanteix l'escrit sagrat de qualsevol error només en les matèries de fe i moral: la inspiració té els mateixos límits que la infal·libilitat de l'Església» (p. 228).

42. Loisy també es mou, i en 1892 funda la revista *L'Enseignement Biblique*, on exposa el disseny i l'esperit del nou ensenyament bíblic per ell impartit. Aquí entra directament en la discussió amb l'article «La question biblique et l'inspiration des Écritures», *L'Enseignement Biblique* 2 (1893) 1-19. En aquest article repeteix punts de vista que ja havia expressat en el seu treball «Mythes chaldéens de la création et du deluge», *Revue des Religions* 18 (1891) 26-54. En aquest context es fa difícil per a D'Hulst proposar a l'Assemblea general dels bisbes protectors de l'Institut Catòlic de París, reunits el 15 de novembre de 1893, de no treure a Loisy les matèries pròpiament exegetico-teològiques; els bisbes, de fet, volien arraconar Loisy en l'ensenyament de la filologia hebrea, de l'acadi i de l'assiri, i també demanar a Saint Sulpice un altre professor d'exegesi bíblica, i aquest fou l'abbé C. Fillion.

43. Archivio Generalizio dei Barnabiti. *Fondo Savi*.

44. Però en la revista *Science Catholique* 23 (1893) 234-245, J. B. Jaugey, director d'aquesta publicació, havia publicat, després de l'article de D'Hulst, aparegut en *Le Correspondant* 170 (1893) 201-251, un estudi subratllant les «contradiccions» de la teoria del rector de l'Institut Catòlic amb l'ensenyament oficial de l'Església principalment pel que fa a la inspiració de les Escriptures. El títol del treball era «La question biblique: quelques réflexions sur un article de Mgr. D'Hulst», *Science Catholique* 23 (1893) 234-245. Aquesta publicació porta Savi a escriure una carta (a la qual es refereix Duchesne en la missiva que publiquen en el text) a favor de D'Hulst. Però no m'ha estat possible de llegir aquesta carta.

eux-mêmes comprennent qu'avec le télégraphe, les bateaux à vapeur, les découvertes archéologiques, etc. il s'est introduit beaucoup de changements, même autour des choses les plus vénérables. Ils ont vu le pouvoir temporel renversé et le pape s'opposer en France à la formation d'un parti catholique, après s'être allié aux républicains. Si vous croyez qu'au fond ces révolutions ne leur paraissent pas plus étonnantes que les plus grosses vicissitudes de l'exégèse, c'est que vous êtes encore jeune.

Jaugey vous a donc administré une volée de bois verts que vous aviez bien méritée par votre timidité. J'ajoute que vous l'aviez doublement méritée en traitant de lépreux ce pauvre Di Bartolo.⁴⁵ Comment, sur une quarantaine de chanoines panormitains qui servent Dieu avec leurs derrières exclusivement, il s'en trouve un qui s'avise de le servir avec sa tête et sa plume, et nous allons le maudire parce qu'il a eu maille à partir avec l'Index! Vous avez aussi traité le vénérable Newman avec beaucoup trop de sans façon.

En général, *cara anima*, il faut éviter ces questions. Laissons les théologiens construire les systèmes les plus féroces sur l'inspiration. L'inspiration est leur domaine; c'est eux qui l'ont inventée, au moins dans la forme où ils la produisent. Ils ont le droit d'en jouir, de la cultiver. Mais le monde marche sans s'occuper des théologiens. Faisons de l'histoire avec les renseignements de la Bible, traitée selon les règles non de la critique biblique, mais de la critique historique. Ne demandons aucune permission à des gens qui sortiraient de leurs attributions soit en la donnant, soit en la refusant. Si les découvertes de la critique historique contiennent des résultats certains qui ne cadrent décidément pas avec les idées de ces Messieurs, c'est leur affaire de les modifier. Ils les modifieront, soyez-en sûrs; ils sont habitués depuis bien des siècles à trouver des mots et des combinaisons. Mais ils aiment autant faire cela eux-mêmes et *secundum artem*.

Ignorons-les donc le plus possible. Encore une fois le monde les ignore de plus en plus. Est-ce que la religion sentie et pratiquée vit des Sommes théologiques, de s. Cyrille, de s. Augustin, du concile de Chalcédoine ou de celui de Nicée? Que de poussière sur ces antiquités! De son passé le christianisme ne retient que l'Évangile, les saints, les grandes œuvres de l'Église. Avec cela on peut faire face à l'avenir. Quant à la théologie, depuis celle des gnostiques jusqu'à celle du P. Billot, c'est une pièce de musée.

Je sais bien que s'il vous est aisé à vous, qui vivez dans l'histoire ecclésiastique, d'éviter les questions bibliques, il y en a d'autres, comme le cher Père Semeria, qui sont moins à l'aise sur ce point. Mais ne vous semble-t-il pas qu'au lieu de disserter sur les principes il y aurait avantage à mettre en relief certains faits bien concrets propres à faire réfléchir les théoriciens? Ainsi le IIe livre des Machabées, le Theudas des Actes, la contradiction entre les Paralipomènes et les histoires plus anciennes, certaines discordances évangéliques, etc. On pourrait présenter, à côte des faits évidents, les *absurdes systèmes inventés par les exégètes*, sans nommer les anciens, mais en mettant tout sur le compte des modernes, ce qui n'est que justice, car les anciens ne diraient pas aujourd'hui ce qu'ils ont dit autrefois. On s'abstiendrait de conclure. Tout au plus dirait-on que les théories des dogmaticiens auraient quelque compte à tenir des réalités constatées, mais sans préciser, sans toucher soi-même à la sacrosainte théorie.

45. Salvatore di Bartolo (1838-1906). Savi critica la seva obra: *La Storia dei dommi e la libertà delle affermazioni*, Torino 1888, no tant pel que diu, sinó per la manera com ho diu. Fou posada a l'Index, malgrat la poca categoria del llibre.

Pardon de ces propos, qui, comme la IIa *ad Corinthios* de s. Clément, ont plutôt la tournure d'une homélie que celle d'une lettre. Croyez toujours bien à ma plus étroite affection.

L. Duchesne

P.D.:

Goyau vous aura mal exposé les choses. C'est lui qui est l'auteur et du projet et de son échec. Je l'aime beaucoup, mais *in hoc non laudo*.

Mon ami l'abbé Hébert va vous envoyer un petit livre sur la foi; il n'est pas destiné à la publicité; mais il vous intéressera sûrement. L'abbé Hébert est une des plus belles âmes que je connaisse; il a le malheur de ne pas croire beaucoup à s. Thomas, ce qui ne l'avance pas beaucoup dans la considération de Mgr. D'Hulst. *Alius autem sic.*⁴⁶

Aquesta interessant carta s'entén millor si llegim una carta anterior de Duchesne al mateix Savi el 17 de juny de 1892 des de París (Archivio Generalizio dei Barnabiti. *Fondo Savi*):

«Paris, 17 juin 1892

Mon cher Père

merci de votre aimable lettre et de vos savants articles⁴⁷. L'étude sur s. Jean⁴⁸ m'a fait beaucoup de plaisir. Quant à l'autre elle m'a fait relire Eusèbe et s. Justin et ma conclusion est 1° que tout est authentique, 2° qu'il faudrait replacer le ch. 3 là où les manuscrits le présentent. Vous voyez que je ne suis pas d'accord avec vous. D'autre part, je regrette que vous suiviez Funk⁴⁹ dans son système sur l'apollinarisme du faux Ignace. Les raisons que je lui ai opposées ont fini, m'a-t-il écrit, par le toucher. Prenez garde aux Allemands. En général, quand ils ne sont pas de tout premier ordre, ils manquent de flair.

Pour les catalogues des *o'matheton Kyriou*, l'intérêt qu'ils portent à Milan se rattache plutôt à la grande situation ecclésiastique de cette ville au IVe siècle qu'aux événements du VIe. Les historiens grecs, Socrate, Sozomène, etc. parlent beaucoup de Milan et de S. Ambroise.

Le pauvre Loisy paraît abandonné des dieux, au moins de ceux d'ici. La "Sainte femme" qui siège sur la chaire de s. Denys l'Aréopagite⁵⁰ réproûve en son cœur timide les hardiesses (?) de ce professeur. Une condamnation la ferait sans doute pleurer d'un oeil, mais elle aurait l'autre serein. Quant à Mgr. D'Hulst il ne sait que faire; l'intervention d'une personne si mal vue dans les hautes régions apostoliques ne pourrait, craint-il, que gêner l'affaire. Faites ce que vous pouvez. Si vous désirez que le Farabullini reçoive une douche, envoyez-moi son discours.

Les jeunes gens qui ont organisé l'annuaire d'histoire ecclésiastique vous seront très reconnaissants de votre concours. Je leur en parlerai. Mais je ne suis pour rien dans

46. Archivio Generalizio dei Barnabiti. *Fondo Savi*.

47. Es tracta probablement de conferències presentades a la «Società per gli Studi Biblici».

48. Referència a «L'interpolatore dell'Apologia di Giustinno», *La Cultura* 12 (1892) 16-36.

49. Franz Xavier Funk (1840-1907), professor d'història a Tübingen.

50. És una referència sarcàstica a François Richard de La Vergne (1819-1908): arribà a París com a coadjutor en 1875; en el 1886 esdevé arquebisbe i en 1889 fou creat cardenal.

cette entreprise; les auteurs me sont connus et je les ai en grande estime, ce qui me permet de les recommander; voilà tout.

J'ai commencé une autre oeuvre; tous les deux dimanches je réunis chez moi des amis de l'histoire ecclésiastique ancienne, et, afin de donner à cette réunion un but pratique, nous avons entrepris trois oeuvres:

1. *Regesta patriarcharum*, type Jaffé.

2. Un recueil des inscriptions chrétiennes en toute langue, reproduction de celles qui ont de l'intérêt, indication sommaire des autres, le tout encadré géographiquement dans une sorte d'*Orbis catholicus*.

3. Un dictionnaire d'antiquités chrétiennes, institutions et archéologie. Pour les institutions on ira jusqu'au XIe siècle.

C'est beaucoup; mais la collaboration ne manque pas, et d'avance je retiens la vôtre. Faites bien mes compliments au P. Faberi et au P. Semeria.

Quand vous verrez s. Giambattista de Rossi parlez-lui de mes projets; car je crains de n'avoir point eu encore d'occasion de lui en écrire. Ne pourriez-vous pas trouver autour de vous quelqu'un qui traitât sérieusement le sujet suivant:

Dans quelle mesure la littérature ecclésiastique latine a-t-elle été connue des Grecs et a-t-elle influé sur leurs idées? J'ai idée qu'un tel travail, bien fait, pourrait être utile, même au point de vue pratique.

Permettez-moi de terminer en vous embrassant cordialement.

I. Duchesne

86, rue Bonaparte»

Les amenaçes que pesen sobre Loisy afecten profundament Paolo Savi,⁵¹ a causa de la veneració que aquest professà al professor de l'Institut Catòlic de París. Semblant veneració potser és alimentada, almenys en part, per les perspectives que semblen obrir-se-li en el camp de l'exegesi bíblica, un camp en el qual Savi s'havia ja introduït amb passió. Cal notar, tanmateix, que Savi col·labora regularment amb la *Revue Biblique* des de la seva creació en 1892. L'article necrològic que li reserva aquesta revista és elogiós, mentre, en canvi, no s'estalvia les crítiques a Loisy sobre molts punts de la seva obra.

Savi no tingué temps per a madurar i precisar millor la seva orientació metodològica, perquè morí el 30 de setembre de 1893. Són molts els qui ploraren la mort prematura d'aquest esperit selecte, inquiet. Duchesne des de la primeria s'havia referit a Savi amb aquestes paraules: «Ce jeune homme me donne beaucoup d'espérances.»⁵² Un any més tard, el 15 de novembre de 1893, Duchesne anuncia als lectors del *Bulletin Critique* la mort del pare Paolo Savi.⁵³

51. Sobre les relacions entre Loisy i Savi és força il·lustrativa la monografia de Maurilio GUASCO, *I corrispondenti italiani di Alfred Loisy*, Torino 1973. Però és quasi imprescindible l'obra d'Alfred BAUDRILLART, *Vie de Mgr. D'Hulst*, vol. II, Paris 1914, pp. 164-181.

52. Així escrivia a De Rossi el 13 de novembre de 1892 (Biblioteca Apostolica Vaticana, *Vat. Lat.* 14292, f. 1098).

53. Cf. *Bulletin Critique* 12 (1893) 18-23. A la p. 20 llegim: «Ce jeune religieux est décédé à Livourne le 30 septembre. Je l'avais connu à Rome où il résidait ordinairement. Il avait publié

Les últimes cartes entre Duchesne i Savi manifesten la inquietud dels dos amics per la salut de De Rossi. De fet, l'any següent mor el gran arqueòleg romà. Faltaven pocs mesos perquè Duchesne es pogués instal·lar en el Palazzo Farnese.

En 1895, Duchesne pren les seves funcions de director de l'«École Française» de Roma. A partir d'aquesta data, els seus contactes amb els ambients romans esdevenen més directes i nombrosos i coneix Giulio Salvadori.⁵⁴

Duchesne participa de l'efervescència intel·lectual que anima un cert nombre de grups més o menys informals, la característica comuna dels quals rau en la voluntat de promoure un renovament en el camp religiós. Un dels grups més típics entre ells és el fundat a Roma en 1894 per Antonietta Giacomelli (1859-1949). Al bressol de la seva acció s'hi ha de col·locar Giulio Salvadori (1862-1928), que, inspirant-se en el programa i en l'esperit de Paul Desjardins,⁵⁵ havia tingut la idea de promoure un desvetllament de les consciències per mitjà d'una formació cultural i religiosa, particularment respecte dels ambients populars. Giulio Salvadori, que esdevingué l'ànima d'aquest projecte, recolzà sobretot Antonietta Giacomelli.⁵⁶ De fet, a partir del gener de 1895 i fins al desembre de

[...] des mémoires qui témoignaient d'un esprit ouvert, d'une science étendue et d'un jugement aussi ferme que sain. Une place des plus distinguées lui était réservée parmi les savants qui traitent avec compétence et sincérité des questions bibliques et des origines chrétiennes. Très spirituel, très éveillé, très sympathique, il laissera un profond souvenir à ceux qui saluaient en lui des grandes espérances et qui jouissaient de son amitié.» Quan Duchesne qualifica Savi dotat d'un esperit «ferme et sain», probablement, com veurem més endavant, es referia a la seva independència respecte a certes posicions radicals del modernisme a la Loisy, Tyrrell, Minocchi, etc.

54. Sobre aquesta figura distingida de la Roma literària i religiosa, vegeu N. VIAN, *La giovinezza di Giulio Salvadori. Dalla stagione bizantina al rinnovamento*, Roma 1961, i G. SALVADORI, *Lettere (1893-1928)*, a cura di N. Vian, Roma 1976. Es distingí com a escriptor, crític i poeta. Una forta crisi durant els anys d'universitat el portà a una cega confiança en una ciència que descobreix l'univers i el redueix al seu voler. Però en 1885, després de durs combats interiors i fascinat per la figura de Francesc d'Assís (fins aleshores només li havien interessat Giosuè Carducci [1835-1907] i Gabriele D'Annunzio), retornà a l'Església. Es lliurà, amb esperit d'apostolat, a l'ensenyament a Albano, Ascoli Piceno, Roma. Fundada la Universitat Catòlica de Milà, se li demanà que acceptés la càtedra de literatura italiana en 1923. És ben adient el judici que sobre ell dona T. GALLARATI SCOTTI, *Il rinnovamento di Giulio Salvadori*, Roma 1932, p. 46: «Il fascino del suo insegnamento e della sua superiore personalità produsse un benefico influo in moltissimi spiriti, che vedevano in lui, oltre il grande erudito e finissimo intenditore, un impareggiabile esempio di spiritualità e una straordinaria coerenza di vita [...]. Anima profondamente francescana non solo studiò amorosamente la storia del Santo, ma fu membro esemplare del Terz'Ordine vivendone lo spirito nella condotta.» Està dient el procés de beatificació.

55. Filòsof francès (1859-1940). En 1892 havia publicat un fullet-llibre (*Le devoir présent*) al qual seguí en el mateix any una organització: «L'Union pour l'Action Morale.»

56. En el número de desembre de 1895 es llegeix, en l'article *Dopo un anno*, amb la firma «La Redazione»: «Ci siamo mossi non per ambizione di cose nuove, ma destati dagli urti della realtà, che nell'ora presente non tarda a farsi sentire persino a chi dorme [...]. Non abbiamo voluto riformare il mondo, abbiamo voluto riformar noi stessi.» A propòsit d'aquesta publicació d'A. A. MICHIELI, *Una paladina del bene. Antonietta Giacomelli (1857-1849)*, Rovereto 1954,

1897, aquest grup tingué una seva veu en la revista mensual *L'Ora presente*, de la qual Giacomelli fou cap redactor.⁵⁷

Com hem indicat ja abans, Duchesne mantingué igualment correspondència amb Antonietta Giacomelli. Ella l'havia rebut diferents vegades en les reunions de Via Arenula, Roma, prop de la bella plaça Benedetto Cairoli.

Heus ací una carta d'Antonietta Giacomelli a Duchesne del 6 de juny de 1898. Paris, Bibliothèque Nationale, *Naf* 17261, ff. 363-364:

«Venise, le 6 juin (1898)

Monsieur l'abbé,

Vous avez eu tant de bonté pour cette traduction de *Sulla breccia* que je sens le devoir de vous envoyer d'autres renseignements (j'espère que vous avez reçu la lettre que je vous ai envoyée, il y a un mois, de Vicence, à la suite de ma rencontre avec les Ha-

p. 47: «Inutile dire quanto Antonietta Giacomelli fosse preparata, allenata, impaziente —anzi— di darsi a questo apostolato. La sua educazione, le abitudini di famiglia, i contatti con i più diversi ceti sociali ed ideologici — che l'ufficio del padre aveva moltiplicati — le possibilità singolarissime che offriva Roma, la metropoli che da venticinque anni era capitale del regno d'Italia, gli incontri che Roma realizzava nelle opposte correnti del vecchio mondo cattolico e delle forze nuove che dall'Italia e dall'estero affluivano, molte delle quali — indubbiamente— erano ostili alla Chiesa, ma non poche erano solamente lontane da essa e non nascondevano il desiderio di avvicinarsi sol che avessero trovato una porta aperta. Per la redazione dell'*Ora presente*, cioè pel salotto di casa Giacomelli, in via Arenula, passarono, pertanto, in quegli anni le figure rappresentative dell'Italia spirituale e morale d'allora e non pochi eminenti stranieri. Personalità e figure che provenivano dai campi più diversi, ma col corredo di un medesimo superiore ideale, che le avvicinava e riuniva al di sopra delle rispettive forme d'intenderlo. E basti a conferma ricordare che vi passarono e cooperarono "a tener desta la fiamma": uomini di Chiesa come il comasco padre Cossa, don Giuseppe Clementi, il padre Genocchi, Enrico Salvadori, fratello di Giulio, don Francesco Faberi, il padre Giovanni Semeria, don Brizio Casciola; e tra i laici, il marchese Crispolti, il prof. Luigi Costantini, l'ing. Leonnori, il prof. Fornari i dottori Guglielmetti e Possenti, il filosofo Iginò Petrone, i senatori Bodio, Scipio Sighele, Giulio Vitali, il capitano domenico Guerrini, il colonnello Airaghi, Giovanni Maggiotto, Decio Cortesi, Adolfo Bartoli, Antonio Fogazzaro, Giovanni Franciosi, il sen. Tancredi Canonico, Luigi Luzzati; mentre tra gli stranieri vi fecero varie visite Giorgio Goyau, l'abate Luigi Duchesne, il barone Friedrich von Hügel e specialmente lo storico di san Francesco Paul Sabatier.»

57. Roma, l'Eterna, se li presentava no solament com a centre del catolicisme i de la cultura, sinó també com un dels majors camps d'encontre de les idees que passen amb aquelles que no passen; dels principis i valors de l'Evangelí amb les feixugues i, tanmateix, necessàries hipòtesis de la pobra ciència humana; dels drets de l'Església amb els de l'Estat. Antonietta Giacomelli no es podia tancar en la torre d'ivori de les classes aristocràtiques i renunciar a lluitar pel triomf del bé. És cert que el qui actua, a voltes erra, però, com repeteix la dita popular romana: *sol chi non fa, fa male*. Així es pot entendre el que fou i féu aquesta apòstola de l'Evangelí avui. D'ella es coneixen 74 llibres publicats, segons el catàleg que presenta MICHIELI, *Una paladina*, 123-130. Endemés, en centenars d'articles aquesta expressa, a les darreries del segle XIX i començaments del XX, la urgència de deixar un espai al laicat en l'Església, de reconèixer el rol eclesial de la dona, d'esguardar positivament la presència dels cristians en la gestió política, de crear una Església-comunitat, de trobar-se en la reflexió i el respecte amb els qui ella ja a finals del segle XIX anomenava «fratelli e sorelle separati». I tot quan encara faltaven més de seixanta anys per al Vaticà II.

guenin) sur ce qui a été arrangé. Voilà ce que Haguenin m'a écrit, en date de Caen, 24 mai: "J'ai prolongé un peu mon court séjour à Paris, pour voir Goyau. Non sans peine enfin je l'ai vu. Il revenait de Poligny, où il avait soutenu vainement je ne sais quelle candidature. Nous avons causé beaucoup; nous ne sommes guère d'accord que sur votre livre. Il n'apporte point de partipris aux suppressions; il met en avant l'opportunité, et non les principes, ses principes; il ne prétend pas en juger et en décider lui-même. Bref, nous traduirons d'abord; il fera paraître probablement dans la *Quinzaine* deux extraits à son choix de votre ouvrage, et c'est sur la traduction qu'on examinera les passages dangereux. Je connais un prêtre que Goyau estime fort et qui, le jour des amputations venu, pourra nous aider de ses lumières. C'est un vicaire-général du Cardinal Archevêque de Reims, l'abbé Compant un vieil ami à moi, d'esprit habile et large. Goyau m'a envoyé tout ce qu'il possédait de la traduction déjà faite. On dira, s'il y a lieu, à la dame qui l'a 'commise' qu'on s'est aidé de ses efforts, et elle se tiendra, dit Goyau, pour satisfaite. Donc tout va bien, et nous allons nous mettre à l'oeuvre."

Vous pouvez imaginer, Monsieur l'abbé, comme je suis reconnaissante à Dieu de la façon vraiment providentielle de laquelle la chose est allée. Je n'aurais jamais espéré que Goyau devienne si *remissivo*, et tout le reste.

Mais je suis profondément attristée par les événements récents, et les torts du clergé d'un côté, des libéraux de l'autre, par réaction. Ah! si Dieu multipliait les Bonomelli dans notre pays! Mais nous n'en avons qu'un, et encore cet un, qui inspire tant d'admiration et d'amour à la grande majorité, est-il en butte à de honteuses persécutions.

Je m'arrête, car le sujet m'entraînerait loin. J'oubliais (de) vous dire que, en donnant à Haguenin ces feuillets corrigés, je lui ai dit qu'ils avaient été revus par vous et lui ai expliqué le sens de vos signes conventionnels, ce qui, naturellement, aura beaucoup de valeur pour tous ceux qui s'en occuperont. Merci encore, et veuillez agréer, Monsieur l'abbé, mes salutations les plus empressées et toute ma reconnaissance.

Antonietta Giacomelli»

De l'activitat d'aquests anys emergeix clarament com Antonietta Giacomelli es mou a un doble nivell: per un cantó, la infatigable activitat organitzativa; per l'altre, el treball de formació cultural. En aquest segon nivell facilita l'encontre de Duchesne amb personalitats del modernisme moderat com G. Semeria, F. Manaresi,⁵⁸

58. Manaresi era professor d'història de l'Església en el Seminari de Bolonya. El 7 de setembre de 1910 era condemnat el seu manual *Storia Ecclesiastica*, Bologna 1905, i el llibre *L'impero romano e il cristianesimo nei primi tre secoli da Nerone a Commodo*, Roma 1908. El 8 d'octubre de 1910 escrivia G. Genocchi al cardenal Alfonso Maria Capecelatro (un dels homes més doctes i oberts de l'episcopat italià: 1824-1912, de l'Oratori de Sant Felip Neri): «... Manaresi fu uno dei migliori alunni del Seminario Pio e il cardinale P. Respighi lo ha prediletto per le sue buone qualità e perché bolognese. Quando monsignor Della Chiesa fu mandato arcivescovo a Bologna, ebbe dal Vaticano l'avviso di sorvegliare cotesto giovane professore, supposto modernista. Il risultato della sorveglianza e dell'inchiesta fu favorevolissimo al Manaresi [...]. Ma il Manaresi, prete di tante speranze, dovrà ritirarsi colla taccia immeritata di eretico, essendo il Santo Uffizio che lo condanna, e rimanere inoperoso. E monsignor Della Chiesa, suo arcivescovo, e il cardinal Respighi che lo hanno continuamente sostenuto contro la "Riscossa" e l'"Unità Cattolica" ci fanno brutta figura [...]. Imparo un'altra cosa. Monsignor

F. Mari, G. Genocchi, F. von Hügel, P. Sabatier, G. Goyau,⁵⁹ A. Fogazzaro, T. Canonico, R. Murri, etc.⁶⁰

Bressan scrisse tempo fa alla "Unità Cattolica" d'iniziare la polemica sulla "Storia" del Duchesne e dirne tutto il male che si poteva. Aspettiamoci dunque la condanna del Duchesne.» (*Archivio Giovanni Genocchi*.) Un mes després, Genocchi escrivia al secretari de Capocelatro Francesco De Felice: «Non so che abbia risposto il cardinale Rampolla, il quale non ha molta simpatia per la "Storia" del Duchesne [...]. Credo che la condanna di quella "Storia" è già decisa» (Genocchi a De Felice, 16 novembre 1910, *Archivio Giovanni Genocchi*). La *Histoire ancienne de l'Église* de Duchesne fou posada a l'Índex el 22 de gener de 1912. Però ja l'1 de setembre de 1911, De Lai l'havia prohibit per a tots els seminaris d'Itàlia.

59. George Goyau (Orléans 1864-1922), destacat historiador i acadèmic. Li tocà de viure el període crític del catolicisme francès. Els seus criteris historiogràfics són força diferents dels de Duchesne. La història estudiada per Goyau és un desenvolupament d'esdeveniments que han de ser llegits des d'un rigorós angle analític que no exclouï la religió. Aquest criteri informa tota la seva recerca històrica. Vegeu G. HANOTAUX, *La vie de Georges Goyau*, Paris 1956.

60. Vegeu la carta de Giacomelli a Duchesne del 4 de febrer de 1912. Paris, Bibliothèque Nationale, Naf 17261, ff. 365-368:

«Rovereto Trentino
4 février 1912

Monseigneur,

merci de tout mon coeur pour votre bonne lettre, pour votre fidèle souvenir. Que de fois j'ai souhaité pouvoir remonter au deuxième étage du palais Farnese et causer avec vous de ce qui touche de plus près nos consciences et nos coeurs, et vous consulter à propos d'un ouvrage —trop grave pour mes forces— que je suis en train de faire.* Maintenant nous voilà rapprochés aussi par une mésaventure ecclésiastique.** Mon expression ne vous paraît pas trop légère? J'avoue que sachant ce qui se passe derrière les coulisses, je ne puis absolument pas prendre au sérieux ce qui voudrait paraître un geste solennel de l'autorité dans l'Église. J'ajouterai que je ne saurais absolument pas confondre l'Église du Christ avec une hiérarchie figée et bureaucrate, qui se laisse mener par toute sorte d'intriguants: celle-ci veut des esclaves et peut se contenter de soumissions mensongères... celle-là veut des enfants, que "la vérité a fait libres".

Vous me rappelez Rosmini: je le vénère; son portrait est sur mon bureau; je l'invoque tous les jours, en passant devant son monument et la maison qui l'a vu naître; je respecte ce que sa conscience lui a dicté de faire: mais je me demande ce qu'il ferait maintenant, après tant de désillusions; et, en tout cas, je sens que personne au monde, congrégations ou Papes, n'a le droit d'obliger à mentir, à faire quelque chose qui répugne à la conscience. D'ailleurs, n'est-ce pas selon l'arrêt du IVème Concile de Latran, cité par Newman?

Je ne puis donc pas accepter votre aimable plaisanterie de Sainte Antoinette, car je la mérite encore moins que ce que vous supposiez. Seulement, j'espère que mes compagnons ne dédaigneront pas mon voisinage, quand même, et —si personne ne pourra "m'invoquer"—, je prierai de grand coeur "pour les autres, même pour nos persécuteurs" ainsi que je fais depuis longtemps matin et soir...

Antonietta Giacomelli»

* Es tracta de l'obra *Per la riscossa cristiana*, Milano 1913, durament atacada per alguns jesuïtes de *Civiltà Cattolica*, com Ilario Rinieri i Giovanni Cesaroli, i que serà posada a l'Índex el 13 de novembre de 1913.

** Es refereix al decret de la Congregació de l'Índex del 22 de gener de 1912, que col·loca en la llista de llibres prohibits una sèrie d'obres entre les quals la *Histoire ancienne de l'Église* de Duchesne i els tres volums de l'*Adveniat Regnum tuum* (Roma 1904-1907) d'Antonietta Giacomelli. Aquests tres volums sortiren anònims, a cura de la «Pia Società di San Girolamo» per la difusió dels evangelis, amb l'imprimatur de la competent autoritat religiosa.

Però els més destacats personatges d'aquest grup, amb qui Giacomelli manté una relació d'estima, a més de Giulio Salvadori, són Genocchi, Duchesne, Fogazzaro, Sabatier, Murri, etc.

Les cartes que publiquem mostren la relació entre Giacomelli i Duchesne. Ell l'animà en la seva activitat pastoral i sòcio-cultural, com també en els tràmits per a la traducció de les seves obres en francès, com, per exemple, *Lungo la Via*, Firenze 1889 (ajudada també per Goyau), *Sulla breccia*, Firenze 1894 (traducció en francès), etc., i participà del sofriment de Duchesne, perquè el decret del 22 de gener de 1912 que posa a l'Índex la *Histoire ancienne de l'Église* comprèn altres autors, entre els quals la mateixa Antonietta Giacomelli.⁶¹

L'activitat d'Antonietta Giacomelli topava amb algunes dificultats. A les seves iniciatives hi mancava un substrat filosòfic, així com també un programa social definit, un punt que li feia observar Romolo Murri, amb qui tenia bones relacions. Endemés, el seu cercle era molt obert i això feia que hi hagués poca homogeneïtat: freqüentat per catòlics, acollia també un bon nombre de gent pertanyent a diferents confessions cristianes: protestants, valdesos, ortodoxos, etc.⁶²

Duchesne participa també, encara que amb més distància, en reunions que tenen el mateix esperit i segueixen la mateixa línia: les que el jove Pio Molajoni, fill d'una família de funcionaris vaticans, organitza en la seva senyorial casa de la plaça Rondanini entre 1903 i 1907 (data de l'encíclica *Pascendi*).

61. En els escrits de Giacomelli, especialment en *Adveniat Regnum tuum*, es pot llegir l'expressió «i fratelli e le sorelle separati» referint-se als protestants. És important la correspondència epistolar de Giacomelli amb Paul Sabatier. Vegeu C. BREZZI, «Carteggio Giacomelli-Sabatier», *Fonti e Documenti* 2 (1973) 296-473. També freqüentaven el seu cercle personalitats engatjades en el pla polític. En les cartes núm. 34 i núm. 36 a Sabatier es veuen els lligams de Giacomelli amb els socialistes. Aquesta diversitat de participants alarmà la jerarquia eclesial. Això explica, en part, que Antonietta Giacomelli hagués de deixar Roma per Venècia. Cf. MICHELI, *Una paladina*, 55-72. Deixà Roma profundament preocupada perquè Itàlia tingués una cultura religiosa.

62. En Antonietta Giacomelli hi ha el convenciment —que ni Duchesne ni Genocchi no compartien— que l'autèntic cristianisme es pogués viure en comunió amb el Crist fora de certes institucions i que, per tant, calia resseguir aquest camí fins al fons pagant el preu de ser considerada herètica. Així s'ha d'entendre allò que escriu a Sabatier en la carta 15 reportada per Brezzi («Carteggio Giacomelli-Sabatier», *Fonti e Documenti* 2 [1973] 418-419): «Bien entendu, je ne fais aucun pas envers les prêtres, ici non plus. Je me persuade toujours plus que pour suivre le Christ il est nécessaire de rompre tout lien avec l'Église officielle, qui n'éleve pas les consciences, mais les domine et les suffoque.» És evident que en aquesta actitud no se sap si prevalia l'utopisme o la ingenuïtat «política» que sempre acompanyaren el camí de Giacomelli. El mateix Sabatier li respon en la carta núm. 16, perplex davant un capteniment que ell, protestant, considera massa radical: «Ce *manifesto* vous isolerait, vous séparerait d'un grand nombre d'âmes sœurs qui ne peuvent pas en faire autant, et que l'on ne saurait ainsi abandonner sans injustice [...]. Le silence en ce moment, le silence et les larmes me paraissent plus en harmonie avec l'état des choses, plus éloquents aussi. "On vous chassera des synagogues" —a dit le Christ— mais les disciples n'ont pas fondé des synagogues nouvelles, jusqu'au jour où le Temple a été détruit par des mains qui n'étaient pas les leurs.» Aquest Sabatier protestant dóna consells de franciscà moderat a una catòlica progressista.

Aquests encontres a casa de Molajoni estan menys orientats vers l'acció social que els d'Antonietta Giacomelli.⁶³ La recerca intel·lectual hi ocupa un lloc més espaiós i reserva una part notable a la crítica en matèries de teologia, d'història i de Bíblia. Aquests encontres aglutinen una sèrie de personalitats que Duchesne retroba més sovint.

Aquest és el cas dels encontres promoguts per Giovanni Genocchi (1860-1926).⁶⁴ Ben aviat convertí la casa dels missioners del Sagrat Cor, via della Sapienza 32 (davant l'homònima Universitat, actualment Corso Rinascimento), en lloc d'encontres sovintejats entre modernistes moderats i gent culturalment inquieta. Genocchi hi crea una bona biblioteca, no tant pel nombre d'obres com per la selecció de revistes.⁶⁵ Evidentment, la seva condició d'exegeta explica que fossin principalment les obres i les revistes bíbliques les que dominessin. Aquest aspecte contribuïa també a atreure investigadors de totes les tendències que es donaven cita a casa seva. Entre ells, el cercle dels primers simpatitzants el constituïen estudiosos com Van Ortroj,⁶⁶ el baró Friedrich von Hügel,⁶⁷ mon-

63. Giovanni Genocchi (Ravenna, 1860 - Roma, 1926). Missioner del Sagrat Cor. Bibliista informat i relativament obert, però que no deixà res de valor en el camp exegetico-bíblic. La recerca científica d'aquest home, preparat i intel·ligent, quedà limitada per les moltes missions diplomàtiques que li confiaren els papes Lleó XIII, Pius X i Benet XV. Exercí una estimable funció moderadora entre modernistes i conservadors, però no sempre fou capaç de mantenir-se imparcial com pel que es referia al cardenal Josep de Calassanç Vives i Tutó. Vegeu RAURELL, *L'Anti-modernisme*. Ell i Duchesne —encara que potser sense voler-ho— frenaren paradoxalment certes iniciatives coratjoses en el camp de la renovació de la crítica bíblica a Itàlia.

64. Cf. F. TURVASI, *Giovanni Genocchi*, Roma 1974, p. 94: «Il cardinale Eugenio Tisserant diceva a chi scrive che da giovane, quando non trovava un libro nella Biblioteca Vaticana, ricorrevva a padre Genocchi, sicuro di trovarlo nella sua biblioteca.»

65. Vegeu la definició que de la casa de Genocchi dóna A. HOUTIN, *Histoire du modernisme catholique*, Paris 1913, p. 108: «Foyeur pémanente de libéralisme religieux.» Houtin, però, no considerava que Genocchi fos modernista: el veia massa moderat i massa lligat amb la Cúria Romana. Un judici prou matísat és el que trobem en P. SCOPPOLA, *Crisi modernista e rinnovamento cattolico*, Bologna 1969, amb una aguda i interessant visió sobre l'ambient cultural romà del temps, on apareix sovint la figura de Duchesne. També ofereix elements il·lustratius l'estudi de L. BEDESCHI, «Circoli modernizzanti a Roma a cavallo del secolo», *Studi Romani* 18 (1970) 101-192.

66. François van Ortroj (1854-1917, la majoria dels anys transcorreguts a Roma), jesuïta bollandista. El mateix Genocchi, escrivint a Fracassini, li recorda aquest personatge singular: «Il padre Van Ortroj, gesuita bollandista, tipo originale, è diventato mio grande amico. Giovedì scorso passò con noi un paio di ore conversando [...]. Parlò delle insigni frottole tradizionali: la Scala Santa che da *scala palatii*, diventò in bocca degli ignoranti *Scala Pilati*; la colonna di Santa Prassede, la culla, la cattedra e specialmente Loreto [...]. Seguimmo con molto interesse i fatti storici della genesi e dello svolgimento di questa fantasia.» (Giovanni Genocchi a Umberto Fracassini, 17 gener 1898. *Archivio Canzio Pizzoni*, Perugia.)

67. Friedrich von Hügel (1865-1925) nasqué a Florència, de pare austríac i mare escocesa. Home culte, de fe robusta i obertura cultural, lluità per crear un clima de diàleg entre la rigidesa condemnatòria de la Cúria Romana i la radicalitat de certs modernistes, amb una gran consciència del moment que vivia l'Església. En molts ambients d'Itàlia l'anomenaven «il santo dotto».

senyor O'Connell,⁶⁸ als quals posteriorment s'afegiren Kraus,⁶⁹ Minocchi, LAGRANGE, Duchesne, Fracassini, etc.

El missioner del Sagrat Cor, P. Vincenzo Ceresi, biògraf de Genocchi (*Padre Genocchi*, Roma 1945), que fou testimoni directe de molts dels encontres que se celebraven a la casa religiosa de via Sapienza 32, descriu alguna d'aquestes trobades, que ell recordava:

«Ricordo presente al caffè di una di queste magre colazioni, don Achille Ratti,⁷⁰ seduto all'angolo del gran tavolo della biblioteca, intorno al quale si accendevano serene le nobili discussioni [...]. Ricordo la caratteristica figura di Giovanni Papini, già —se non erro— indipendente filosofo; e gli occhi indagatori di Antonio Fogazzaro,⁷¹ non ancora autore del *Santo*, ardente di passione religiosa e dalla sobria parola, edificante come di sacerdote. Con essi rivedo lì, in quella biblioteca, la eretta persona del senatore Pier Desiderio Pasolini⁷² [...] quella, umillità e silenziosa di Giulio Salvadori. Rivedo il maestoso cardinale Svampa⁷³ ragionare del Conclave da cui era uscito Papa allora Pio X; e l'aristotelico Satolli,⁷⁴ anima aperta più che non si creda nel suo rigido tomismo, alle

Defensor convençut de l'absoluta transcendència i gratuïtat de la revelació i de la gràcia, insistent, tanmateix, a fer-ne notar la conveniència, sostenint posicions semblants a les de Maurice Blondel. Encara avui es pot llegir amb profit l'obra de M. NÉDONCELLE, *La pensée religieuse di Friedric von Hügel*, Paris 1935.

68. Es tracta de Denis O'Connell (1849-1927) i no (com indica erròniament B. NEVEU, «Lettres de Mgr. Duchesne, directeur de l'École Française de Rome à Alfred Loisy [1896-1927] et à Friedrich von Hügel [1895-1920]», en *Mélanges de l'École Française de Rome*, 84 [1979] 583) de William O'Connell (1859-1944), futur arquebisbe de Boston. Cal notar, però, que ambdós foren rectors de l'American College de Roma: el primer, Denis O'Connell, de 1885 a 1895; el segon, William O'Connell, de 1895 a 1901.

69. Franz Xaverius Kraus (1840-1901). Després dels seus estudis a Freiburg i. Breisgau estudià a Roma prenent part activa en l'Institut Arqueològic Germànic de Roma. Ensenyà història de l'art i història eclesiàstica a Estrasburg i a Freiburg i. Breisgau. Amic de De Rossi, era anomenat pels italians «il De Rossi tedesco».

70. Achille Ratti (1857-1939), papa amb el nom de Pius XI (1922-1939), després d'haver estat prefecte de la Biblioteca Ambrosiana, ho fou de la Biblioteca Vaticana (1912-1918). Vegeu E. PELLEGRINETTI, *Pio XI. L'uomo nel papa e il papa nell'uomo*, Roma 1940.

71. Antonio Fogazzaro (Vicenza, 1842-1911), novel·lista i poeta. Sensible a totes les emocions provocades per la natura i l'art. Literàriament, l'autèntic hereu de Manzoni. Sentí profundament la problemàtica del modernisme. Malgrat que les seves últimes obres (*Il Santo*, 1905 i *Leila*, 1911) haguessin estat inscrites en l'Índex dels llibres prohibits, sempre confessà la seva profunda fe cristiana i la seva admiració per Francesc d'Assís.

72. El comte Pier Desiderio Pasolini (Ravenna, 1843 - Roma, 1919) era un catòlic liberal, el pare del qual (Giuseppe Pasolini, Ravenna, 1815-1876), a la caiguda de l'Estat Pontifici, malgrat la seva gran estima per Pius IX, col·laborà amb el govern italià, acceptant el càrrec de senador del regne d'Itàlia. Fins a la seva mort, fou president del Senat italià. Pier Desiderio edità les *Memorie* del pare (Torino 1915). Els Pasolini influenciaren les idees polítiques de Genocchi i probablement de Duchesne.

73. El cardenal Domenico Svampa, arquebisbe de Bolonya, era un dels eclesiàstics amb una visió més clara, oberta i coratjosa del moment eclesial.

74. Francesco Satolli (Perugia, 1839 - Roma, 1910). Professor de teologia dogmàtica al Se-

correnti dei nuovi studi biblici.»⁷⁵

Amb molts d'entre ells, Duchesne hi manté una relació continuada. Les relacions amb els exegetes eren menys freqüents; Duchesne semblava no sentir-se gaire còmode entre els biblistes modernitzants, llevat de Genocchi i Savi.⁷⁶

Ara bé, els temes socials, polítics i històrics eren relativament marginals en els encontres en aquell centre de renovació de via Sapienza. Genocchi mateix està interessat en les qüestions de la recerca bíblica. En dona testimoni Salvatore Minocchi quan escriu a propòsit dels encontres esmentats.⁷⁷

Els dos amics, Genocchi i Duchesne, es troben sovint. Duchesne té un cert ascendent sobre Genocchi i sobre els joves de la seva Congregació del Sagrat Cor.⁷⁸

minario Romano. Divulgador del pensament de Tomàs d'Aquino. Delegat apostòlic als Estats Units d'Amèrica del Nord. Home relativament obert pel que fa a les qüestions bíbliques. Al seu temps fruï de cert prestigi l'obra en 5 volums: *In Summam Theologicam Divi Thomae Aquinatis Praelectiones*, I-V, Romae 1892-1901.

75. V. CERESI, *Padre Genocchi*, Roma 1945, pp. 402-403.

76. Ja hem vist com la correspondència amb Savi fou nodrida. Curiosament també existí un lligam estret entre Duchesne i Denis O'Connell. Sembla que es trobaren a París en 1892, però tot seguit cerquen l'ocasió per a veure's regularment a Roma, on, després de deixar el seu càrrec de rector del Col·legi Nord-americà en 1895, Denis O'Connell hi resta com a rector de Santa Maria in Trastevere fins a 1903, església de la qual el cardenal James Gibbons, arquebisbe de Baltimore, era titular. Per mitjà d'O'Connell, Duchesne intervé en el debat sobre l'americanisme, en què toquen qüestions d'ordre polític i social.

77. «È la bella biblioteca ed il buon refettorio della casa de' Missionari in Roma, dove (padre Genocchi) faceva da padrone sempre con grazia e cortesia, divenne un centro di raccoglimento, in cui vecchie e nuove conoscenze, amici e invitati italiani, facilmente si trovavano insieme e lealmente potevano scambiarsi le opinioni loro, ardite e qualche volta, a mo' di ipotesi avventate [...]. La filosofia dei gesuiti, come la teologia del Billot, anzi il tomismo tutto quanto vi era bis-tratto, e, del pari, l'atteggiamento pseudocritico del padre Cornely e più ancora dell'abate Vigouroux circa la Bibbia. Con interesse vi si discuteva la filosofia neo-cattolica di Ollé-Laprune e del Blondel, e specialmente del Laberthonnière. Ma soprattutto si approvava l'opera di Loisy, ben più di quella del Lagrange, in fatto di scienza biblica e sincerità. La corte romana non era meno dei gesuiti oggetto di risate e di scherni. La recente lettera pontificia (8 settembre 1899) al clero francese in favore del tomismo "puro testo" e la condanna del così detto americanismo erano stigmatizzate a loro volta. Ma più di tutto si rideva, e non senza rammarico, del decreto inconsulto, promulgato nel 1897 dal Santo Uffizio, in favore dell'autenticità del comma giovanneo...» (Aquest text es troba en l'obra d'A. AGNOLETTI, *Salvatore Minocchi*, Brescia 1964, pp. 88-89. Minocchi accentua l'aspecte de duresa i d'irreverència de l'ambient, que difícilment podia ser així a la presència de Genocchi.)

78. Amb tot, en l'*Archivio Giovanni Genocchi* no es troben les cartes de Duchesne a Genocchi. Tot fa suposar que algú les té esperant el seu moment per a fer-les conèixer. Quant a l'ascendent de Duchesne sobre els joves religiosos del Sagrat Cor, hi ha el testimoni de Genocchi mateix reportat per F. TURVASI, *Carteggio Genocchi*, I, 1877-1900, Roma 1978, p. 443: «Ieri avemmo a pranzo Duchesne solo, perché i miei giovani volevano interrogarlo liberamente. Restò con noi lungo tempo e si lasciò esaminare come un ragazzo. Fu un vero piacere. Ha proprio quella dote che fa chiamare uno dei francesi: *petillant d'esprit*.»

Els camps de recerca de Genocchi i de Duchesne no són els mateixos, però són les exigències crítiques que els fan trobar, a més de l'interès recíproc per intercanviar informació i punts de vista sobre la situació de la vida de l'Església. Genocchi treballa en el camp bíblic, mentre que Duchesne en el dels estudis històrics. Genocchi, un home molt informat sobre tot allò que es refereix a la Cúria Romana, manifesta un interès preferencial per tot allò que pertany al món de la crítica bíblica. Ho demostra quan parla de l'historiador Franz Xaverius Kraus:

«Sabato verrà Kraus a pranzo da me. Mi sono lagnato con lui, perché chiama nella sua storia le opere di Richard Simon *zuweilen hyperkritischen*: egli mi disse però che il *zuweilen* è una grande attenuante e che stima moltissimo Richard Simon. Kraus è un buon critico, ma la sua materia è la storia ecclesiastica e l'archeologia cristiana.»⁷⁹

L'interès prevalent de Genocchi per les qüestions bíbliques es palesa en una altra carta a Fracassini:

«Oggi per l'ultima volta il barone è venuto a pranzo con noi. Minocchi mi propone molte cose da fare per la Rivista e pel Dizionario ecclesiastico, che dicemi dover stamparsi a Milano. Qualcuna ne accetto, ma poche. Ho poi rifiutato di fargli la prefazione alla versione dell'articolo di Lagrange⁸⁰ che egli vuol stampare... E tu poi seguirai a dire che non ho prudenza [...]. Van Ortroj mi assicura che il Papa abbia detto di non voler che si proceda più contro i dotti cattolici per via di condanne e decreti, ma si usino, se occorre, mezzi più cortesi e meno dannosi. Ha circolato per Roma un foglio a stampa, dove si invitano i Romani a far pellegrinaggi alla scala santa, alla colonna di Santa Prassede, alla santa culla, ecc., per protestare contro Grisar, Ehrle e Van Ortroj, stranieri imbevuti di razionalismo, che osano distruggere l'autorità di monumenti sì cari... Vedi che ciò concorda col ragionamento del padre Cicognani, di cui parliamo. Che ci sia in san Tommaso la logica del caro, differente da quello del vero?»⁸¹

La mateixa línia apareix en altres cartes adreçades per Genocchi a Fracassini:

«Il giorno dopo arrivarono qui Le Camus e Vigouroux col vicario generale di monsignor Mignot. Vennero subito da me [...]. Le Camus ne disse delle belle e rotonde sulla parusia, quando il mio originale Girerd lo mise in carreggiata dopo pranzo al caffè in biblioteca. "Ou les Apôtres se sont trompés ou Jésus Christ. C'est moins difficile d'admettre l'erreur des Apôtres soit quant à l'intelligence des paroles de Jésus soit quant à la manière de les rapporter. Jésus doit les avoir dits autrement, mais les Apôtres étaient si persuadés de l'explication judaïque et si imbus de leurs préjugés que sans malice ils ont arrangé les paroles de Jésus à leur manière de voir. Sans cela on devrait

79. Carta de Genocchi a Umberto Fracassini del 17 de gener de 1898. *Archivio Canzio Pizzoni*. Perugia. És possible que Genocchi més d'una vegada aplicés el mateix judici a Duchesne quan aquest es referia amb poc entusiasme i maliança a la recerca bíblica.

80. Es refereix a l'article: «Les sources du Pentateuque», *Revue Biblique* 3 (1898) 1-37.

81. Genocchi a Fracassini, 21 abril 1898. *Archivio Canzio Pizzoni*. Perugia.

admettre que Jésus s'est trompé et ce serait une explication du *nemo scit neque Filius*. On s'exprime mal quand on parle d'une chose qu'on ne sait pas." Parole presso a poco testuali. A San Sulpizio poi verso la fine del pranzo lo stesso Le Camus sciorinò le dottrine critiche sulla confessione, sostenendo che la Chiesa ha sostituito la confessione alla penitenza pubblica ecc. –Vigouroux in questi casi fa le boccacce, ma sorride d'un sorriso malizioso che pare voglia dire: in fondo siamo d'accordo.»⁸²

Genocchi considera difícil posar-se d'acord amb historiadors com és el cas de Pierre Batiffol, deixeble de Duchesne:

«Batiffol è stato qui, è venuto anche da me. Ha manifestato il desiderio che il Papa non pubblici documenti nuovi sulla Sacra Scrittura, ma condanni piuttosto una persona (Loisy). Figurati l'ira di Von Hügel. *Facti sunt inimici ex illa die*. Ora c'è monsignor Mignot, il quale lavora pro Loisy. Abbiamo avuto una lunga conversazione. Vedremo dopo l'udienza del Papa. Briggs è pure qui. Venne anche ieri da me. Ci vediamo spesso. Finisce il lavoro sui Salmi e mi ha spiegato varie sue teorie. Neppure lui, credo, dirà l'ultima parola sul salterio.»⁸³

F. von Hügel, que Duchesne troba sovint a la casa dels missioners del Sagrat Cor de Via Sapienza, és també un home orientat a la crítica bíblica.⁸⁴ També Von Hügel organitza normalment reunions a casa seva, a Roma, via Ludovisi 14, sobretot durant l'hivern. Duchesne també pren part en aquestes reunions, on endemés es retroben una part dels qui solen freqüentar els encontres de via Sapienza.⁸⁵

El modernisme constituïa la matriu intel·lectual del catolicisme del temps i els cercles italians freqüentats per Duchesne de via Ludovisi i via Sapienza de

82. Genocchi a Fracassini, 24 març 1899. *Ibidem*.

83. Genocchi a Fracassini, 21 desembre 1901. *Ibidem*. Perugia. Pierre Batiffol (Tolosa, 1861 – París, 1929). Estudià història guiat per Duchesne, que li desvetllà el seu interès per la recerca directa sobre les fonts de l'antiga història de l'Església. A Roma estudià també en contacte amb De Rossi. De 1898 a 1909 fou director de l'Institut Catòlic de Tolosa. Amb D. Mercier, G. Portal, M. Van Roey, a les «Conversacions de Malines» tingudes amb Lord Halifax per a estudiar la possibilitat del retorn de l'Església anglicana a la unió amb Roma. Fou suspecte de modernisme malgrat l'orientació moderada del seu pensament.

84. El professor i exegeta d'Oxford, S. R. Driver, un dels biblistes protestants més importants del moment, reconeixia en Von Hügel un gran exegeta catòlic, iniciador del moviment per als estudis crítics: «I am glad to know that there is a such decided movement in the direction of a moderate historical criticism in your communion and a movement also which, from what you say and from what also I seem to judge other indications, seems destined to spread» (Carta de S. R. Driver a Von Hügel, i que aquest envià a Genocchi el 21 de juliol de 1898. *Archivio Giovanni Genocchi*).

85. Duchesne i Von Hügel es trobaren per primera vegada a París pel juliol de 1884. La correspondència entre Duchesne i Hügel ha estat recollida, en part (el període 1895-1922), per B. NEVEU, «Lettres de Mgr. Duchesne, directeur de l'École Française de Roma à Alfred Loisy (1896-1922) et à Friedrich von Hügel (1895-1922)», *Mélanges de l'École Française de Rome* 84 (1977) 592.

Roma es caracteritzaven per la voluntat de rellegir el missatge fundacional segons els coneixements científics dels últims temps.⁸⁶

No es pot negar que la crisi modernista ha estat una prova crucial de la història contemporània de l'Església catòlica i els seus reflexos s'han deixat sentir sobre la vida de l'Església del segle XX. Des de la seva aparició, el modernisme causà preocupació i por. La radicalitat de la condemna amb el decret *Lamentabili* i l'encíclica *Pascendi* —ambdós documents de 1907—, i la duresa de la repressió que seguí, sobretot quan l'integrisme considerà de secundar i superar Roma en la custòdia de l'ortodòxia, palesen eloqüentment aquesta por.⁸⁷

D'aquesta crisi els biblistes en foren els més destacats protagonistes: Loisy, Minocchi, Fracassini, Lagrange,⁸⁸ etc., però no hi faltaren els filòsofs com Blondel,⁸⁹ els teòlegs Tyrrell i Buonaiuti, els sociòlegs, com Murry, però sobretot els historiadors, com Duchesne. Aquest, però, fou un protagonista molt ell, molt francès. Malgrat ser considerat un dels més temibles representants del modernisme, manifesta un cert nombre de reticències envers la crítica bíblica modernista, especialment italiana.⁹⁰

86. Pel que fa especialment a França, ofereix una anàlisi sòlida del problema l'estudi de FOULLOUX, *Une Église en quête de liberté*.

87. El modernisme ha continuat intrigant els historiadors. Entre aquests destaca Émile Poulat per la finor, l'agudesa i l'amplitud amb què analitza el fenomen. Són extraordinàriament il·luminadores les ratlles del pròleg en què Poulat defineix el «clima» del modernisme: «Tout au long du siècle dernier, s'est développé un antagonisme socio-religieux qui s'affirmait de part et d'autre irréductible, opposant, en termes généraux et polémiques, la foi et la raison, la théologie et la science, les antiques traditions et l'esprit moderne, l'Église et le siècle... L'occasion en a été la rencontre brutale de l'enseignement ecclésiastique traditionnel avec les jeunes sciences religieuses qui s'étaient constituées, loin du contrôle des orthodoxies et le plus souvent contre elles, à partir d'un principe révolutionnaire: l'application des méthodes positives à un domaine, à des textes jusqu'ici considérés comme hors de leurs prises. L'initiation à ces méthodes posait au savant catholique un dilemme troublant: voir dans cette laïcisation scientifique de l'univers religieux une contradiction intrinsèque et une profanation coupable, c'était se refuser à tout travail réel et se placer en position d'infériorité; en accepter les règles semblait introduire le libre examen dans une religion qui l'excluait et, plus précisément, multiplier à l'infini des difficultés rebelles à tout traitement, apologétique ou autoritaire» (POULAT, *Histoire*, 8. En 1999 ha aparegut una segona edició com hem indicat en la n. 1.)

88. M.-J. Lagrange (1855-1938) només d'una manera impròpia pot ser considerat «modernista». Per interessos ni científics ni dogmàtics, homies com Leopoldus Fonck, primer rector de l'Institut Bíblic de Roma, i Alphonse Delattre, professor de la Gregoriana, el feren objecte d'atacs continus. En tot cas, Lagrange ha de ser col·locat entre els estudiosos que més han contribuït a plantejar científicament els estudis bíblics i de religió comparada.

89. Maurice Blondel (1861-1949). La vida i l'obra d'aquest filòsof estan marcades per la tesi de doctorat presentada a la Sorbona, París, en 1893: *L'Action, essai d'une critique de la vie et d'une science de la pratique*. La fe catòlica i l'intent apologètic de l'autor eren evidents, però Blondel es presentava amb tal novetat de plantejament i amb tant atreviment de llenguatge que en desconcertava alguns i n'espantava molts atesa la batalla pro i contra les posicions després anomenades modernistes. Blondel es veié contínuament obligat a precisar el seu pensament en sentit ortodox, però no traient res a l'originalitat, a la bellesa i a la força de la primera intuïció.

90. Fou més gran l'admiració dels homes i dones de cultura italians envers Duchesne que la

La presència de Duchesne en les reunions a casa de Genocchi o de Von Hügel no significa que Duchesne compartís les preocupacions d'aquests bibliastes. I és precisament sobre el tema bíblic que manifesta certes paradoxals reserves no gaire explicables en un home obert i culte com ell. Un testimoni de les reticències del savi historiador francès sobre la crítica bíblica el trobem en el que Von Hügel escriu a Loisy:

«Comme toujours —escriu Von Hügel a Loisy el 5 de maig de 1895— je suis étonné et un peu peiné de la détermination de Duchesne à ne pas encourager, même indirectement, les moindres publications ou discussions ou démarches bibliques. Il ne veut encourager ni le P. Semeria ni moi-même en nos études et écrits bibliques.»⁹¹

Von Hügel, doncs, no acaba d'entendre aquestes reticències de Duchesne. Per un cantó, creu que això es deu a una certa dificultat que té Duchesne de «sympathiser d'une manière suivie et détaillée avec les travaux des autres».⁹² Per altre cantó, segons el mateix Von Hügel, «les travaux sur les Écritures Saintes et en particulier sur l'Ancien Testament touchent à un sujet qui lui est très pénible et qu'il met de côté».⁹³

El testimoni de Von Hügel, que fa veure aspectes interessants, sense respondre plenament a la qüestió plantejada, ha de ser completada pel del mateix Duchesne. La carta adreçada per Duchesne mateix al P. Savi el 8 d'abril de 1893, ja reportada abans, proporciona elements prou útils al respecte. En la seva correspondència es palpa el desig de Duchesne d'evitar les qüestions bíbliques, invitant així, almenys indirectament els destinataris de fer el mateix. Duchesne considera que la crítica bíblica planteja inevitablement problemes teològics: el de la inspiració és un dels més debatuts en aquell temps. La carta

d'aquest envers el món cultural italià. Diferents testimonis provenen de joves eclesiàstics italians. Hi ha, per exemple, el de Nicola Turchi (1882-1959), oficialment traductor de la *Histoire ancienne de l'Église* (l'autèntic traductor fou Buonaiuti, segons una carta que aquest adreça a Houtin el dia 11 d'octubre de 1910 i reportada per L. BEDESCHI, «Il gruppo radicale romano. 6 Carteggio Turchi-Houtin», en *Fonti e Documenti* 1 [1972] 28.) En ocasió de la mort de Duchesne, Turchi escriu a l'amic Houtin: «Scrivo sotto l'impressione della morte quasi improvvisa di Mons. Duchesne, a cui ero legato da grande affetto e che mi riceveva con bontà veramente paterna nell'ospitale Scuola Francese di Palazzo Farnese. Ho visitato la salma esposta nella camera ardente in una splendida sala del secondo piano del Palazzo Farnese e non le descrivo l'impressione che ho provato nel vedere fisso nella rigidità della morte quel capo dal quale tanta chiara luce di idee e di dottrine è uscita per quasi sessant'anni» (Turchi a Houtin, 24 abril 1922, *ibíd.*, 310.)

91. *Papiers Loisy*, Bibliothèque Nationale de Paris, *Naf* 15655, ff. 356-358. Von Hügel, home respectuos i delicat, aquí no pot amagar el seu disgust enfront d'una actitud de desconsideració envers la moderna recerca bíblica.

92. Von Hügel a Loisy, 6 febrer 1896, *ibíd.*, ff. 370-373.

93. *ibíd.*, f. 371. Duchesne se sentia incòmode en una especialitat que exigia el coneixement de l'hebreu i d'altres llengües semítiques i entrar en un terreny d'història i d'arqueologia de l'Antic Pròxim Orient que no estaven al seu abast.

de Duchesne a Savi manifesta el concepte que el primer té de la teologia. La considera com una construcció intel·lectual purament teòrica i els debats teològics i fins i tot exegètics li semblen enfrontaments infantils de sistemes oposats.

Aquesta actitud, que sembla tenir molt de reacció, per un cantó, s'ha de posar en relació amb el context del temps i, per l'altre, amb el temperament de Duchesne, amb la seva psicologia. Malgrat alguns esforços, s'ha de reconèixer que la reflexió teològica, amb tots els reflexos sobre l'exegesi bíblica, havia restat paralitzada,⁹⁴ mentre que les descobertes científiques s'anaven desenvolupant a un ritme cada vegada més accelerat, sobretot en el terreny bíblic de l'arqueologia, de la filologia, de la història i de les religions comparades. Sovint la teologia s'enduria davant l'amenaça que feien pesar sobre ella i sobre els «continguts de la fe» algunes descobertes científiques indegudament utilitzades. Hom pot recordar les cartes de Pius IX a l'arquebisbe de Munic a propòsit de Jakob Frohschammer⁹⁵ i les discussions del Vaticà I sobre la fe. El desenvolupament dels coneixements científics i una nova consciència ètico-religiosa i social portaven i exigien una nova i més profunda reflexió teològica, ja que la insuficiència filosòfica del temps ho feia molt difícil.

Pel seu cantó, Duchesne no tenia cap formació filosòfica ni pràcticament cap formació exegètica. Endemés, els cursos de teologia que havia seguit no podien proporcionar-li la satisfacció de les seves exigències d'atenció al real. Certament que ell les havia seguides de lluny; però, precisament perquè era atret per l'estudi dels «fets», havia trobat en l'arqueologia i la història una millor resposta a les seves preocupacions: considerava que la majoria de vegades els fets històrics s'imposaven fora de la realitat històrica. És per això que Duchesne aconsella als qui es lliuren a l'estudi de la Bíblia (en concret, a G. Semeria i a P. Savi), de tractar-la «selon les règles non de la critique biblique, mais de la critique historique».⁹⁶ Considera que s'ha d'evitar de «dissenter sur les principes à la manière des théologiens». Per això Duchesne insisteix que és millor posar en relleu alguns fets concrets i clars que poden ajudar a reflexio-

94. Els esforços d'homes com H. B. Franzelin (1816-1886) no entraven en la problemàtica vera del debat.

95. Teòleg i filòsof alemany (1821-1893), moltes de les seves obres foren condemnades. La seva primera obra (*Über den Ursprung der menschlichen Seelen*, München 1854) fou posada a l'Index, perquè defensava, en contra de la teoria creacionista, la tesi segons la qual els infants reben de llurs pares no solament els seus cossos, sinó també la seva ànima. Aquest primer conflicte amb el magisteri eclesiàstic l'empenyí a interessar-se per les relacions entre les ciències naturals i la filosofia, per un cantó, i la teologia, per l'altre. Les aspiracions de Frohschammer són positives: és respectuós amb la veritat, però refusa el *sacrificium intellectus*, exigeix la llibertat de la recerca científica. Vegeu R. HAUSL, «Jacob Frohschammer (1821-1893)», en H. FRIES – G. SCHWEIGER (edd.), *Katholische Theologen Deutschlands*, München 1973, III, pp. 169-189.

96. Carta de Duchesne a Savi, 3 d'abril de 1893. Archivio Generalizio dei Barnabiti. Fondo Savi.

nar els teòrics i, en determinats casos, a canviar les seves idees i els seus sistemes i a trobar paraules i combinacions que els satisfacin.

Amb tot, cal notar que, en la seva voluntat de cenyir-se a l'estudi dels fets, a vegades Duchesne tendeix a enfocar el fet històric d'una manera restrictiva: sota el pretext de voler estudiar el fet històric en el seu estat pur, Duchesne el talla d'allò que li confereix el seu significat, el qual s'inscriu en la realitat que pretén estudiar l'historiador. Sota aquest aspecte, Duchesne és víctima, com un bon nombre dels seus contemporanis, d'una visió unívoca de la ciència que vol transposar a les ciències que hom anomenarà «humanes» els mètodes de les ciències anomenades «exactes». Historiar no és fotografiar, sinó pintar.

Això, però, no significa que Duchesne tingui una visió totalitzant de la ciència. Per a ell és clar que la ciència no té una resposta per a tot. És precisament perquè no acaba de distingir clarament allò que procedeix del coneixement científic d'allò que procedeix de la fe que prefereix restringir el seu camp d'investigació. La seva posició és d'un larvat conservadorisme i d'un cert positivisme.

És per això que vol mantenir fora de tot debat el caràcter propi de la Bíblia. Des de 1893, Duchesne presenta com instintivament, sense fer-ne una anàlisi explícita, els problemes plantejats pels treballs d'exegesi. Quan anys més tard en veu certs resultats, no pot deixar de subratllar que estan en contradicció amb la fe de l'Església. No és estrany, doncs, que escrigui en 1902:

«Je suis frappé de voir tant de gens faire, de tant de manières sans doute, mais avec la même et prodigieuse désinvolture les honneurs du christianisme. Harnack, Loisy, Hébert [...] autant de néo-gnostiques, très attachés à leur titre de chrétiens, mais très occupés à ranger sous cette étiquette des idées difficilement conciliables avec elle. Ne vaudrait-il pas mieux rompre? Comment peut-on croire que l'Église catholique tolère jamais l'exégèse hardie que l'on fait de sa Bible et de son dogme? *Sint ut sunt aut non sint.*»⁹⁷

Aquest text manifesta i justifica la incomoditat i el recel amb què certs exegetes modernitzants acceptaven la presència de Duchesne en els seus cercles. En la mateixa línia escriu en 1906:

«Dans le dernier entretien que j'eus avec lui, j'essayai de persuader M. Hébert que ses pensées, avouées et imprimées, étaient incompatibles avec la profession du christianisme. Il ne se rendit pas [...]. De même je ne parviens pas à croire que l'Église, que le christianisme, puisse accepter certaines exégèses de l'Évangile ou de la doctrine. Quand on laissera dire que Jésus-Christ est le fils de Joseph et qu'il n'est pas ressuscité, c'est qu'il n'y aura plus personne pour représenter la tradition chrétienne. Certes, je comprends des crises intérieures, des défaillances de foi; mais que ces prêtres jon-

97. B. NEVEU, «Lettres de Mgr. Duchesne, directeur de l'École Française de Rome à Alfred Loisy (1896-1917) et à Friedrich von Hügel (1895-1922)», *Mélanges de l'École Française de Rome* 84 (1972) 592.

glent en public avec les articles fondamentaux du symbole et prétendent rester prêtres, c'est ce que je n'admets pas. [...] Peut-être ne mourra-je pas dans l'Église. On ne sait jamais les malheurs qui peuvent vous arriver. Mais sûrement je ne chercherai jamais à faire accepter comme compatible avec le christianisme une exégèse historique qui en suppose la négation.»⁹⁸

Duchesne, doncs, està convençut que certes teories exegetiques que pretenen ser científiques són incompatibles amb el cristianisme. Es lamenta que els problemes no siguin escamesos des d'un nivell elevat, des del seu veritable nivell. En la mateixa carta escriu:

«Je suis navré, cela va de soi, de la façon dont ces graves questions sont manipulées dans le milieu romain, surtout sous les auspices de ce pape (Pie X) si fermé, si borné, si autoritaire. Mais à tout prendre la religion est plutôt, bien plutôt, exclusivement presquue, dans le monde auquel il parle et qui l'écoute, que dans le cercle de personnes à qui peuvent agréer les exercices de MM. Loisy, Houtin et Tyrrell.»⁹⁹

Duchesne no matisa gaire quan es tracta del modernisme bíblic. Ignora que al costat d'un modernisme bíblic radical (Loisy, Minocchi, etc.) hi ha el modernisme bíblic moderat (Fracassini, Genocchi, Lagrange, etc.). Però la idea de la permanència de l'Església més enllà de les insuficiències del seu personal retorna sovint com un «leitmotiv» en el pensament de Duchesne. Probablement la seva llibertat de llenguatge pel que fa al món clerical no és únicament fruit del seu temperament irònic, sinó que procedeix de la mateixa convicció. Ho palesa en els termes que acabem de veure, en 1906. En 1902 escrivia a Von Hügel:

«Le christianisme qui compte en ce monde comme religion, c'est celui auquel préside le pape et que pratiquent les gens sans inquietudes scientifiques. En dehors de cela, il n'y a que des vapeurs légères.»¹⁰⁰

I és amb aquest mateix sentit que es mouen les reflexions que feia a Paolo Savi en les diferents cartes que li adreçava a partir de l'abril de 1893, quan li repetia que l'essencial del cristianisme és: «L'Évangile, les saints, les grandes oeuvres de l'Église.»¹⁰¹

Amb el que precedeix potser és més fàcilment comprensible la voluntat de Duchesne de no trobar-se, en el seu treball intel·lectual, en contradicció amb la

98. *Ibid.*, p. 594. S'exagera quan es parla de la influència que Duchesne exercí en el despertar cultural italià. Algunes exageracions es troben en alguns treballs que poden llegir-se en AA.VV., *Monseigneur Duchesne et son temps*, Roma 1975.

99. *Ibid.*, 594s. Envers aquests tres noms del modernisme radical, Duchesne manifesta sempre una forta oposició.

100. *Papiers Loisy*. Bibliothèque Nationale, Paris. *Naf* 15655, ff. 370-373.

101. Són ben interessants les observacions que a aquest propòsit trobem en J. CARCOPINO, *Souvenirs romains*, Paris 1964. Però l'autor només veu les limitacions dels cercles romans i jutja sempre positivament certs déficits de Duchesne.

fe de l'Església. Això l'allunyà de l'estudi de qüestions doctrinals i el portà a prendre distàncies de l'exegesi bíblica i, en concret, de certs exegetes. Aquesta seva actitud, coneguda i utilitzada per la Cúria Romana, facilità les condemnes del decret *Lamentabili*, de l'encíclica *Pascendi* de 1907.

Un aspecte de la influència de Duchesne sobre els ambients romans fou precisament el de crear al seu entorn aquesta reticència envers la crítica bíblica i envers els biblistes; el biblista era fàcilment considerat com un *suspectus hebraeos*. Hem vist com Von Hügel estava preocupat a aquest respecte per la influència negativa que Duchesne exercia sobre les joves generacions. Des de Roma, Von Hügel escriu a Loisy el 6 de febrer de 1896:

«Les quelques jeunes ecclésiastiques inclinés à ces études bibliques que je trouve ici, j'ai à surveiller leur rapports avec Duchesne, de peur qu'il ne les décourage.»¹⁰²

Frederic RAURELL
 Cardenal Vives i Tutó, 16
 E – 08034 BARCELONA
 CATALONIA (Spain)

Summary

Louis Duchesne, historian of the early Church, archeologist and prelate, was born in Saint-Servan, France, September 13, 1843, and died in Rome, April 1922. From 1895 to his death, he served as director of the «École Archéologique Française de Rome». Possessed of a sharp critical sense combined with lucid and at times ironic exposition. Duchesne frequently provoked violent reaction from the «integrismo». During the crisis over Modernism, his three volumes, *Histoire ancienne de l'Église chrétienne* (Paris, 1906-1910), was put on the Index. Although this conscientious historian suffered much from the suspicions of the Anti-Modernists, strangely Duchesne appeared to be very reticent about the adoption of a historical-critical approach in the field of the Biblical studies.

102. *Papiers Loisy*. Bibliothèque Nationale, Paris. *Naf* 15655, ff. 370-373.